

1925 чылдын август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№5
(19438)

2021 чылдың
январь 27
среда

Хүннүн үнери — 08.27
Ажары — 17.22
Хүн дурту — 08.55

Садар өртээ хостуг 12+

Тывалар диш пастазын бүдүрүп үндүрген

Идепкейлиг аныяктар — Эраст Хертек (солагай талазындан), Артыш Монгуш, Орлан Ондар.

«Шын» солуннун аалчылары, Орлан Ондар, Эраст Хертек. Тываның төөгүзүндө бир дугаар диш чуур пастаның авторлары.

— Боттарыңарны таныштырыптар силер бе?

— Мени Орлан Ондар дээр. Улуг-Хем кожууннун Шагаан-Арыг хоорайдан мен. Бо чылын төлөвилел болу берген. Ажылывысты партнерларывыс-биле 2 чыл ажыг кылып келген бис. Декабрыда доосту бээрге, бүдүрген бараанывыс чоокта чаа келген.

— Диш чуур паста кылыр деп бодадыңар канчаар эгелээн ирги?

— Ооң мурнунда «Золотая зубная щетка» деп төлөвилел-биле ажылдап эгелээн бис. Бо төлөвилел делегей деңнелдиг болуп турар. Амдызында ол щётканы үндүрбейн турар. Акшазын салыр бай-хөреңгитеннер (инвесторлар) херек дээш, ам-даа чедир кылыр ажылдар бар.

— Кайы хире акша херек боор ирги?

— Бир миллион доллар херек. Бараанны бүдүрер болза, делегей чергелиг компаниялар-биле дугуржуп алгаш, ажылдаар. Ооң мурнунда Кыдатка «Колгейт», «Палмолив» компаниялар-биле чугаалажып турдуvus. Ол улустун заводун база көрүп, барып турган бис. Москвага «Сплат» деп компанияның директору-биле ужуражып, чугаалашкан бис...

— Бо төлөвилелдерни боттарыңар кылып турар силер бе?

— Меңээ дузалажып турар эштерим бар, бирээзи бо Эраст Хертек.

— Ийе, мен эжимге дузалажып турар мен, пастаның ады чараш «Челээш» дээр, честек кат амданныг, өртээ база аар эвес пастаны эжимге таратчып берип турар мен.

— Дизайн ажылынга болгаш аъттарны кым чуруп каан?

(Уланчызы 4-кү арында.) ➡

БАЙ МООЛ, АЖЫЛЧЫН ТЫВА

6-7-ги арыннарда

ЭРТЕМ ТӨВҮНҮҢ ШИНЧИЛЕЛДЕРИ

8-ки арында

МӨҢГЕ ЫНАКШЫЛ ДУГАЙЫНДА ТООЖУ

10-гу арында

Тываның сайгарлыкчыларына 217,2 млн. рубльга үндүрүг чиигелделерин берген

Тываның Чазаанга пандемия үезинде биче болгаш ортумак бизнеске берген деткимче хемчеглериниң түңнелдерин сайгарып көргөн. Регионнуң Экономика яамызы ооң дугайында информацияны дыңнаткан. Республикада сайгарлыкчы чоруктуң 6879 субъектилерин аялдап турар.

Коронавирус инфекциязының эң-не берге үези чайын – июндан августка чедир эң-не нарын болган. Ол үеде биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң 4,5 муң ажыг субъектилерин аялдап соксаткан. Ооң мурнунда 2019 чылга деңизерге, 2020 чылдың январь-ноябрьда үүрмөктөп садып-саарылга 8,4 % кызырылган.

Федералдыг болгаш регион чазаның чоруткан хемчеглери эвес болза, байдал оон-даа бергедээр турган деп, ТР-ниң Экономика яамызы дыңнаткан. Бирээде, федералдыг деңгелде 6 айның чээли дыштанылганын чарлаан, аялдакчыларның шалыңына чиигелделгил чээлини (0% биле 2%) берген, РФ-тиң Экономикага хөгжүлдө яамызы «1/3» программа-биле чээлилериниң үштүң бир кезинге төлөвирни, ийигизин – банк, үшкүзүн – сайгарлыкчы эгидер.

Ийде, Россияның Чазаа бизнести деткири-биле, аялдакчы база хуу сайгарлыкчы кижиге-ле апрель база майда 12130 рубль хемчээлдиг субсидияларны төлөз. Халдавырга удур профилактиканы чорударына 15000 рубль база аялдакчы кижиге-ле 6500 рубль субсидияны берген. Тывада 444 үндүрүг

төлөкчилери 9,6 млн. рубль түңнүг деткимчени алган. Оон аңгыда, камгаладылга дадывырларына, үндүрүг төлөвиринге, отчет база декларация дужаарын соңгаарладыр дээр ышкыш үндүрүг чиигелделерин берген. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилерин хынаарын түр када соксаткан, когараан бүдүрүлгелериниң II кварталда үндүрүглерин үндүр бижээн. Ол ышкыш II кварталдың камгаладылга дадывырларындан хостаан. Когараан хуу бүдүрүлгелериниң камгаладылга дадывырларын Күш-ажыл төлөвириниң эң кудуку хемчээли хире – 12130 рубль кылдыр эвээжеткен.

Республика бизнести деткир бодунуң комплекстиг хемчеглерин аялдап кылган. Чазак «орулгалар» үндүрүг онаалдазының бөдүүнчүткен системазына үндүрүг ставказын 6-дан 1 хуу чедир, а «орулга казыр чарыгдалдарга» 15-тен 5 % чедир кызырган. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң 3412 субъектизи, азы Тываның сайгарлыкчы чорук ниитилежилгезиниң 47% ол чиигелдени ажыгалаан. Үндүрүг онаалдазының бөдүүнчүткен системазындан республика бюджетинче 129,3 млн. рубль орулга кирбээн. Патентиде сайгарлыкчыларның боттут орулга үндүрүгүн 16,67 рубль чедир эвээжедип, 500 хире «патентчиктерни» үндүрүгден барык хостаан. Муниципалдыг эрге-чагырганың шийтпири-биле ооң хуузу эвээжеткен. 1,5 муң хире сайгарлыкчылар, азы БОС-туң 19 хуузу чиигелдени алган.

Регион чазаның пандемия үезинде хыналдаларны

түр соксадыр, аренда төлөвирлеринден хостаар дугайында шийтпирилер немерде дуза болган.

Тываның Сайгарлыкчы чорукту деткир фондузу микроаймнарга ставказы 0 - 5,5 % чедир бичелеткен. Ол биче сайгарлыкчы чорук адырында 300 ажыг аялдакчы олуттарны арттырып алырынга дузалаан. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук субъектилериниң дилээн чээлизиң түңнүг магадаалдыг деткимчени 80 хуу чедир көвүдеткен. Түр када ажылын соксаткан сайгарлыкчылардан аренда тыртпазын дээр, садыг төлөвириниң база мөөңөп садар баазаларның коммунал чарыгдалдарына субсидияларны берген. Аялдакчы олуттарны хевээр арттырган сайгарлыкчыларда бир кижиге-ле дээр 12130 рубль хемчээлдиг субсидияларны төлөз. Шак ындыг деткимчени 128 хууда сайгарлыкчы алган. Пандемия үезинде биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук 217,2 млн. рубльди аялдап алып турганын республиканың Экономика яамызы санаан.

2021 чылда бойдус камгалаалының мурнады боттандырар ажил-чорудулгазын демдеглээн

Тываның Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызы 2020 чылдың түңнелдерин болгаш 2021 чылда ажилдың өзек угланышкынын тодараткан. Яамының болгаш ооң организацияларының бирги черде ажылы – республика девискээриниң чартыын 1 млн. га черни ээлээн арга-арыгларны камгалап, ону чөптүг ажыглап, көвүдөдир тарып өстүрери деп, ведомствонун удуртукчузу Шолбан Хопуя демдеглээн.

2020 чылда арга-арыг ажил-агынын хөгжүдөр күрүне программанын күүсөдиринче 533,8 млн. рубльди үндүргөн. «Арга-арыг камгалаалы» федералдыг программаның шупту хемчеглерин 100 хуу күүсеткен. Программа-биле 95,9 млн. рубль акшага 182 санныг техниканы база дериг-херекселдерни саткан.

Өрттерни болдурбас ажил, ылаңгыя Барыын-Хемчик биле Би-Хем кожууннарның арга-арыг ажил-агыларын да эки түңнелдерин берген. Өөскээн өрттерни баштайгы хонуунда-ла дүргөн өжүреринге Балгазынның арга-арыг ажил-агыны шалыпкын дирткен. Чыл дургузунда чон ортузунга суртаал-агистагы ажилдарны чорудуп, кижиниң буруузу-биле болган өрттерниң санын ийи катап – 95 хуудан 52 хуу чедир эвээжеткен. Катап тургускан арга-арыг шөлдерин 16 хуу улгаткан. Ындыг ажилдарның темпи 84,7 хуу четкен.

Республиканың Бойдус яамызы экологтуг акцияларны организастан. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиелелгениң 75 чылынга тураскааткан «Сактышкынның сады – чуртталганың сады!» бүгү-российжи акцияга 1223 кижиге киришкен, 4570 өзүмнерни олурткан.

Биче болгаш ортумак бизнестиң субъектилерин-биле арга-арыг участоктарын арендаар 50 керээ, арга-арыг ыяжын садар 69 керээ чардыган. «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Чемгерикчи инек малым» база «Чаа сорук» гу-

уланышкыны болур. Яамы эрткен чылын хыналда-үнүүшкүн составының материал-техниктиг баазанын быжыгалаан. Инспекторларга 3 УАЗ автомашинаны, харга чорур техниканы, 3 спутник телефонун, ужудукчу чок ужал тепловизорлуг аппаратты, төтөгелкилерге удур ажыглаар «Гроза» комплексти саткан.

Республика Баштыңының тожу тываларының чаңчылчаан ижи – иви ажил-агынын, аңгыыр болгаш балык тывыжын камгалап, хөгжүдөр дээр даалгазы-биле эгелээн «Ыраккы суур» губернатор төлөвилелин Бойдус яамызы дагдыган. Ооң күүселдези-биле Тоора-Хем суурда балык болбаазырадыр цехти аялтчып, ында 8 кижини ажилда хаара туткан. «Экология» национал төлөвилелдин «Арыг чурт» федералдыг төлөвилел шугумунуң хемчээ-биле, 2021 чылда республика «Тувакобальт» комбинаттың артынчыларын чок кылырынга федералдыг субсидияны алырын чедип алган деп, Шолбан Хопуя демдеглээн. Республика ол-ла төлөвилелдер боттанылганы-биле Кызылда агаарның арыглаашкынын чорудары база көрдүнгөн. Коммунал боктарны аайлаар системаны чаа чадаже шилчидер ажилдарны кылыры кол айтырылгарың бирээзи.

Тыва Чазактың парлалга албаны.

Биче болгаш ортумак бизнестиң субъектилерин-биле арга-арыг участоктарын арендаар 50 керээ, арга-арыг ыяжын садар 69 керээ чардыган. «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Чемгерикчи инек малым» база «Чаа сорук» губернатор төлөвилелиниң 178 киржикчилеринге чурттаар бажың база кажаа-хораа тудар ыяш белеткеп алырынга чудуктарны тускайлаан. Ол сорулгага ниитизи-биле 23,8 муң кубометр ыяшты белеткээн.

бернатор төлөвилелиниң 178 киржикчилеринге чурттаар бажың база кажаа-хораа тудар ыяш белеткеп алырынга чудуктарны тускайлаан. Ол сорулгага ниитизи-биле 23,8 муң кубометр ыяшты белеткээн.

Дириг амытаннар делегейиниң объектилерин база сугнуң биологтуг курлавырларын камгалап база ажыглаарын – яамының ажил-чорудулгазының чугула

Кадык камгалаал яамызы эрткен чылдың түңнелдерин үндүргөн

Тыва Республиканың Кадык камгалаал яамызының түңнел коллегия хуралында фронтучу дүшкүрлүг чылдың түңнелдерин үндүргөн.

Чаа коронавирус демиселинче кадрларны болгаш материалдыг курлавырларны фронтучу езу-биле мөөңөп, эмчи аялдакчыларына СИЗ-терни кедериниң талазы-биле калбак өөредилгени организастан, республиканың чурттакчы чонунга, эш-өөрге чедирген ачы-буян дузазы фронтуча дузаламчы-биле дөмей болганын сагындырган.

Ковид чурттакчы чонунуң өлүп-хораарының көргүзүүнө салдарны чедирген. Эмнелге организацияларының медээзи-биле алырга өзүлдө 13,4 хуу, 100 кижиге санына 9,3 хууга дең. Росстаттың сан-чургайын үндүргөн соонда, шын медээлер тодараттынар. 2015 чылга деңизерге 9,7 хуу, а 2006 чылга деңизерге 26,2 хуу кызырылган. 2006 чылда республика 3252 кижини, а 2020 чылда – 3057 кижини чидирген. 2020 чылда Тываның кадык камгалаалы чаштарның чок болганының 2019 чылда 1000 кижиге онааштыр 7,3 рекордтуг көргүзүүн баскан.

2020 чылда 23,3 хуу эвээжеп, 1000 кижиге онааштыр 5,6 болган. Росстаттың 2020 чылдың 11 айының сан-чургайы-биле алырга, Россияда ол көргүзүг 4,4, а

СФО – 5,5. Ооң мурнунда чылга деңизерге, эрткен чылын 552 чаштар хөй төрүттүнгөн болгаш, чаштарның чок болурунун көргүзүүн эвээжедиринге уржукту чедирген. Эрткен чылын республикага 6579 чаштар төрүттүнгөн.

Ажылдаар назылыг кижилерниң өлүп-хораары 7,6 хуу өскөн. 2015 чылга деңизерге, көргүзүг 24 хуу, а 2006 чылдан – 38,7 хуу эвээжээн, азы чылда 943 амы-тынны камгалап алган. Анаа-ла ындыг чылдагааннардан кижилер хөй кезинде хорап турарын сан-чургайлар көргүскөн.

Уруглар санаторийлеринче 1308 уругну чоруткан, 980 кижиге бедик технологиялыг эмчи дузазын федералдыг клиникалар квотазы-биле алган, а республика эмнелгелеринге – 729 кижиге. Республиканың хан-дамыр төвү, республиканың №1 эмнелгезиниң нейрохирургия салбыры, республиканың уруглар эмнелгези эмнээшкынниң чаа арга-хевирлерин кириген.

Ковид-биле демиселдин берге үелери турзажок, «Кадык камгалаалы» национал төлөвилелдин боттанылганын чедип ап, 113 контроль точкаларын, 45 тускай көргүзүлгелерин күүсеткен.

Национал төлөвилел чорудуу-биле 839 млн. рубльди шигээдип, 71 эмнелге дериг-херекселдерин саткан. Ооң иштинде чүрек-дамыр системаның аарыглары-биле демисежир – 4, ыжык аарыгларына – 8, бичии уруглар

аарыгларына – 59 дериг-херекселдер бар. Тываның суурларында 27 ФАП-тарны туткан.

Чүрек аарыг кижилерни эмнер-биле хандыраар федералдыг акшаны бир дугаар алган, 8743 рецепти-биле 1920 аарыг кижиге эмнерни берген. Кадык камгалаалын чургайлыг технологиялар-биле 2020 чылда хандыраар сорулга чедип алдыган – иштиг херээженнерни мониторингилээр модельди аялдап кылгаш, ажыглалда кириген, эмнелге черлеринге 2285 санныг оргтехниканы база дериг-херекселдерни саткан, лабораторлуг шинчилелдер түңнелин смс-дыңнадышкын-биле чедирип турар, Күрүне ачы-дузазының чаңгыс аай порталында ачы-дузазының даңзын калбарткан.

2021 чылда «Кадык камгалаалының бирги звено-зун модернизастаары» федералдыг программаны күүсөдир – кол сорулга. 29 объектилерни чаартып, капиталдыг септелгезин кылыр, 15 ФАП-тарны база 6 эмнелге амбулаторияларын тудар, чеди объектиге капитал септелгени чоруткан. Программа-биле 294 санныг эмнелге дериг-херекселдерин, ооң иштинде 16 аар техниканы база 26 автомобильдерни саткан.

Профилактика медициназын хөгжүдүп, «Кадык камгалаалы» база «Демография» национал төлөвилелдерин ам-даа уламчылаар.

ТР-ниң Кадык камгалаал яамызы

Спорт

СҮТ-ХӨЛГЕ ХҮРЕШ

Январь 21-де Сүт-Хөл кожуунун төвү Суг-Аксы суурунга алдар-аттыг мөгелерниң долгандырыг хүрежи болуп эрткен. Ук маргылдааны хамчык аарыгның Тыва Республикада рохайгаарал чериниң тургускан дүрүмүн өзугаар эрттиргенин сагындырып каалы.

Эрткен маргылдаага Күчүтен мөге Эрес Кара-Сал шүүлген, Арзылаң мөге Седен-Очур Кара-Сал үжүүр былаашкан, дараазында шаңналдыг черлерже Начын мөге

Сергек Ондар, Күнден-Сонам Ондар, Артыш Ооржак, Ай-Чүрек Ховалыг, Каң-Болат Куулар болгаш Аржаан Ондар олар тус-тузунда кирген болуп турар.

Бистиң корр.

КӨДЭЭНИҢ
ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Январь 26-да болган Аппарат хуралынга "Көдээ девискээрлерде комплекстиг хөгжүлдө" деп программаны боттандыраы кол айтырыг болган. Тыва Республиканың маңаа киржилгези экономика сайзыралына улуг рольдуг. 2020 чылда Тываның Чазаа Шолбан Валерьевичиниң киржилгези-биле 500 млн. акша түңнү республиканың сайзыралынче кириген. 50 суурларда специалистерге чуртталга бажыңнарын, уруглар ойнаар спортчу шөлдерни база ол программаның ачызы-биле Ийи-Тал, Хөндөргей, Арыг-Бажы суурларже кирген оруктарны септеп-селип, чаарткан болуп турар.

Бо бүгү туттунган чаа тудуглар көдээ суурларынысты чараш шинчи кирип, чоннуң хей-аъдын бедидип турар. "Чаа сорук", "Эзирлер уязы", "Кыштаг", "Сорунза" деп аттыг губернатор төлөвилелдериниң ачызы-биле көдээ суурларны сайзыралынче сагыш салышкын улгаткан. Ам кол сорулга шупту төлөвилелдерни чедишкенин боттандыраы арткан.

РОССИЯНЫҢ МӨГЕЛЕРИ БУРЯТИЯГА ЧЫГЛЫР

Россияның хостуг хүрешке чемпионаты (ЧР-2021) бо чылдың февраль 11-14 хүннеринде Улан-Удэге эртер.

Маргылдааны көрүкчүлерлиг эрттирерин Бурятияның Спорт яамызы шиитпирлеп турар. Январь 27-де спорт сайыды В.Дамдинцурунов Москвага ук чемпионатты эрттирер дугайында айтырыгларны Россияның хостуг хүреш Федерациязы-биле сайгарар деп sport.ru дамчыдып турар. «30 хуу азы 50 хуу аарыкчыларны чөшпээрээр бе, кирер билет өрттөн база көрүкчүлерге аар болбазын чугаалажыр бис» — деп сайыт журналистерге чугаалаан.

Бурятия совет үеде чурт деңгелдиг чемпионаттарны 1960 болгаш 1990 чылдарда эрттирген. Республикада

ниитизи-биле хостуг хүрешке хамаарылгалыг 4 муң ажыг спортчулар бар.

Саяна МОНГУШ.

Кожа-хелбээ Моолдан

Сөөлгү каш хонуктарда коронавирус хамчыындан 24 аараан кижилер экирий бергениниң дугайында Кадык камгалал яамызы дыңнаткан.

Оларның аразында 102 харлыг эне база бар. Аары берген деп медээ соонда улуг назылыг энени, 77 харлыг оглу база 68 харлыг керни-биле Улан-Баторда халда-вырлыг аарыглар шинчилээр национал төпке январь 10-нуң хүнүнде эккеп чыттырган турган.

Улуг назылыг кижини эмчилер бергедээн улуска ажыглаар терапияның нарын дериг-херекселдериниң дузазы чокка 2 неделя дургузунда сегидир эмнепкен. Кажан ону үндүр бижип турда, четтиргенин илеретпишаан, эмчилерниң ажылынга бердинген, кызымаан мактап ханмаан.

МООЛДУҢ НАЦИОНАЛ ОЛИМПИЙ КОМИТЕДИ 11 бедик мергежилдиг атлеттерин Японияның төвүнге удавас болуп эртер Олимпий оюннарынче аъткаар.

Ча адары, бокс, сугга эштири болгаш хүрешке олар бо хүннерде шыырак белеткенип турар. Ол ышкаш олимпий оюннарының программасында бир дугаар кирип турар баскетболдун 3х3 хевиринге Моолдун шилиндек командазын база салган.

1968 чылдың октябрь 20-де Мехикога эрткен XIX чайгы Олимпий оюннарынга бир-ле дугаар, хостуг хүрешке 4 удаа Моол Күрүнениң тугун көдүргөн. Моолдар олимпий оюннарынга бир дугар 1964 чылда киришсе-даа, 1968 чылда Мехикога болган Олимпиада эң-не "дүжүттү" болган деп төөгүже кирген. 1968 чылдың октябрь 20-деги түңнел-биле хостуг хүреш мөгелери Ч.Дамдиншарав, Д.Сэрэдэр, Т.Артаг олар хүлер медальдарга төлөптүг болган. А.Ж.Мөнхбат бир-ле дугаар мөңгүн медальды чаалап алган. Бо хүнге чедир Моолдун спортчулары хостуг хүрешке, дзюдога, бокска болгаш ча адарынга 26 олимпий медальдарын чаалап алган: 2 алдын, 10

мөңгүн, 14 хүлер шаңналдарны чуртунга эккелгеннер. Алдарлыг спортчу Н.Тувшинбаяр ийи олимпий — алдын болгаш мөңгүн медалдарны эдилекчизи.

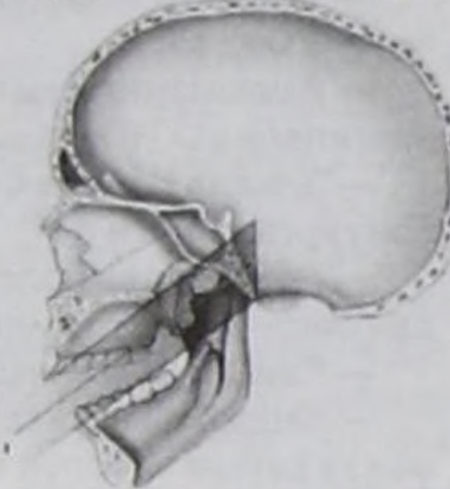
2020 чылда эртер ужурлуг олимпий оюннарын Японияның Чазаа бо чылдың июль 23-те эрттирер деп көрүп турар. Ынчалза-даа хамчык аарыгның чаа чалгыы эгелей бээрден сестиишкын база бар.

ЭРГИ МООЛ БИЖИК КАТАП ЭГЛИП КЕЛГЕН. Моолдун күрүнө телевидениези дамчыдылгаларын кулаа багай дыңнаар кижилерге эптиг кылдыр субтитрлерни эрги моол бижик-биле дакпырлап көргүзүп эгелээн.

ДЫКА НАРЫН РАК ЫЖЫКТАРЫН МООЛ ЭМЧИЛЕР БОТТАРЫ КЕЗИП ЭМНЕП ТУРАТ. Моолдун эмчилери улай-улай рактан аараан кижилерге нарын операцияларны эрттиргенин демдегеп турар. Хондросаркома деп баш сөөгүнде үнгөн ыжыктыг кижини даштыкыже аар өртектиг эмнээш-кинче чорутпайн, күрүнениң № 3 эмнелгезиниң онколог-хирургтары кемдээшкенин эвээжедип, тывынгыры-биле аас таварыштыр кезип ап каапкан.

База бир нарын кезиш-кин - дыл кырында тывылган ыжыкты №2 Моолдун национал эмнелгезиниң эмчилери кылган. Ыжык таравазын дээш аарыг кижиниң дылын ап каапкаш, солагай чодазындан эът шынганын алгаш даарап шыдаан. Чугаа үндүрер, чем дайнаар нарын кезекти бодунуң-на мага-бодундан донорладып көжүрүп даараан. Хан эргилдези өскерилге чок арткан болгаш чаа даараан дылы экирий бээр дээрзин улуг эмчи Н.Асралт Centralasia.Media деп медээ агентилелинге бадыйтаан.

Бистиң корр.

Удепкенивис 2020 чылда "Шын" солунун чагыдылганын кожууннар аразында түңнели:

Чөөн-Хемчик кожуун 567 чагыдыкчылыг, 1-ги черге төлөптийн көргүскен.

Сүт-Хөл кожуун 320 чагыдыкчылыг, 2-ги черни ээлээн.

Эрзин кожуун 317 чагыдыкчылыг, 3 дугаарын чаалап алган.

Бай-Тайга кожуун 309 чагыдыкчылыг (4).

Өвүр кожуун 298 чагыдыкчылыг (5).

Барыын-Хемчик 265 чагыдыкчылыг (6).

2020 чылдың түңнели-биле солун чагыдылганын мурнакчы 6 кожуунга редакцияның өмүнээзинден байыр чедирип, "Шын" солунун чартык чылда чагыдылганы-биле шаңнап турар. Бир кожуунга он-он солуннары берип, редакциядан келгеш ап алырын дыңнадып тур.

2021 чылда демниг ажилдаарын күзеп, солуннар чагыдылганынче чонувусту кыйгырып тур бис!

"ШЫН" солунун редакциясы.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

• Кожууннарда COVID-19 хамчыныг удур тарылга ажылын чорудуп эгелээн. Таңды, Бии-Хем, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарже 200-200 кезек, а Кызыл хоорайга 2042 вакцинаны чедирген. Бо хүнде республикада вакцинацияны эртер ужурлуг өөредилге адырының ажылдакчылары — 17299 киж.

• Шагаа бүдүүзүнүн ак айында Дээди Хуралдың депутаттарының кыштагларже бөлүк үнүүшкүннери эгелээн. ТР-де Дээди Хуралдың даргазы баштаан депутаттар Кызыл кожуунун Кур-Чер сумузунун чоогунда малчыннар Март-оол Пинович, Людмила Ильичевна болгаш Чечек Михайловнаның аалдарына барып, мал чеминиң курлавырларын, малчын коданнарда байдалды, кыштаглаашкынның ниити айтырыгларын чугаалашкан.

• Чазакка эрткен хуралга орук-чирии берге Бай-

Тайганың Кара-Хөл, Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем болгаш өске-даа сумуларга 2020 чылда чизени эрттирген түңнелдерин, ол ышкаш Каа-Хем биле Бии-Хем кожууннарның чагыргаларының чедип алыры берге Сизим, Севин, Тарлаг, Хадың сумуларынга бо чылдың февраль, март айларда чоннуң чизезин эрттиреринге беленин сайгарып чугаалашкан. Республиканың өске кожуун, сумуларынга чоннуң чизезиниң кол чадазы 2021 чылдың апрель айда болур. Чонга тайылбыр ажылдарын чорудуп турар база хуудустарны белеткээн. Бир чизечи 550 киж, эвээш дизе 495 киж, хөй дизе 605 киж-биле ужуражыр.

• Улусчу чогаадылга бажыңына Тываның Культура яамызының 2020 чылда ажил-чорудулганын түңнээн база 2021 чылда мурнадыр сорулгаларны салган коллегия хуралына республиканың культура адырының ажылдакчылары киришкен. "Культура" национал телевилел-биле республикага 2 модельдиг библиотека, 6 культура бажыңына база 5 уран чүүл

школазынга капиталдыг септелгелерни чоруткан, 4 көдээ ном саңнарынга интернет четкилерин кошкан. Ол ышкаш Туран хоорайның уран чүүл школазының материал-техниктиг баазанын бүрүнү-биле чаарткан, Шагаан-Арыг хоорайда "Он-Кум" мода болгаш костюм театрын база Ак-Даш суурда чаа көдээ клубту ажылалче кириген дугайында ТР-ниң культура сайыды Алдар Тамдын илеткээн.

• «Тываның энерелдиг чүректери» аныяктар шимчээшкениниң Тес-Хем кожуунда идепкей-жилери амыдыралдың берге байдалына таварышкан өг-бүлелерге 300 манчыны тудуп берген. Идепкейжи аныяктар төрзэн кожуунунга "Ачы-буянын манчызы" деп акцияны организастан. Акцияның буян сеткилдиг киржикчилери 300 хире манчыны тудуп, амыдыралдың берге байдалына таварышкан өг-бүлелерге дамчыдып берген.

Бистиң корр.

ЧОНУҢ ЧООРГАН, КЫЗЫМ

(Төнчүзү. Эгези №3,4
"Шында").

«Иркутск – Кызыл» самолетка мен шынап-ла Россова дарга-биле кожа олуттарга келген мен. Барык 2-3 шак иштинде чаңгыс-даа чугаалашпаан бис. Ындыг кижилер болган ол даргавыс. Кызылга чанып келиримге, «Ондар Кежикке дуза» деп бөлүктөн мени бир-ле кижилер үндүргөш, кара даңзыже кирип каан болган. Чылдагаанын билип кээримге, бөлүктүн даргазы (админ) Азияна звес, Оюмаа Донгак апарган болган. Ол бөлүккө чаңгыс ол-ла каш кижилер мени буруудадып турар бижиктер үндүрүп турар апарган: Россова дарга кижилер-дир, канчап ол дарганы бактап турар кижилер, чүгө ол дарганы төрөлдер-биле ужураштырбаан кижилер дээр хевирлиг. Ол меге дээр-зин шупту билер болгаш ону шыныдып бижирге, ол улусту база кара даңзыже кирип, ол бөлүктөн үндүрүп эгелээн. Шак ынчалдыр чоннуң активчилери вай-берге «Демнигдэ күштүг» деп чаа бөлүк кылыр ужулга таварышкан. Мени ынаар чалаарга, бөлүктүн адын чарашынга кирип алган мен. Шынап-ла, кижилер демнигдэ күштүг. Кандыг-даа маргылдаа, чөрүлдээниң херээ чок. Ол эки түңнелге чедирбес. Соңгаар хоорайда чаңгыс чер-чурттууларымыска дуза чедирер дээр улус сөс былаажып, алгыжып-кырып туруп бээривиске кайыын боор. Ынчангаш маргыш-кырыш үндүрбес дээр ындыг артык чугааны херекке албайн турган мен.

Ынчалза-даа январь 4-түн кежээзинде Оюмаа Донгак меңээ хенертен дорт вайбер таварыштыр бижип келген. Ооң сөзү-биле алырга, Азияна мээң-биле ам ажилдавас дээр. Мени Иркутскке бар деп кым-даа дилевээн, төрөлдер чекеш кээр турган дээр. Иркутсктан келирде самолет биле ужуп кээр эргени база меңээ кым-даа бербээр. Ол дээр адвокатка акша четпейн турар деп бижээр. Акша чыгган, сагыш човаан чон Азияна Иркутскке үнүп чадап туруп бээрге ооң-биле кады чорзун дээр төлээлекчи кылдыр мен биле Монгушту аңгы акша чыггаш чоруткан дээримге, шуут хей, Оюмаа Донгак шуут дыңнакавас. Чон дээр кым чүвөл ол? Ол чүгө сагыш човап турар улус чүвөл? Акша-биле дузалашкан-дыр, ол-ла, ынчалза-даа аай-дедир чораан силерниң ажыңар чүл, дээр болган. Мен Оюмаа Седип-ооловна билбейн турар-дыр аа, чон бар болгай, чонну көрзүн дээр вайберде

«Демниг күштүг» деп бөлүккө чаладым. Аңаа кончук таптыг улус тайылбырлап кирипти. Седип-ооловнаны хүндүлээр бис дээр эгелеп алгаш, бис бо Оюновна биле Монгушту Иркутскке чоруп берип көрүңер дээр дилээр, аңгы акша чыгган бис. Хары, өске улус-дур силер, орукка берге, аай-дедир самолеттаптыңар дээривиске Оюновна биле Монгуш акша камнаар дээр ынаадылар деп тайылбырладылар. Баарда машина-биле четкеш, а кээрде, машина Чаа чыл соонда Тывага кээр боорга, самолетка олурптулар деп бижээр. Ынчалза-даа Оюмаа Донгак ол сөстөргө шуут удурлангаш, ында 900 ажыг кижиниң чугаазын дыңнабайн, мырыңай сөөлүндө алгыжып үндү. Провокаторлар-дыр силер шуптуңар дээр оон-даа өске багай сөстөр ажылады. Маңаа биживес мен. Дыка муңгаранчыг чүвө чорду. Ынчалдыр чараш, алгыш-кырыш чок турган бөлүүвүс бокталып калган. Чараш звес сөстөрүни балаар дээримге бөлүктүн админи база звес болдум. Каян-даа Оюмаа Седип-ооловна-биле сөс былаажып бодал меңээ турбаан. Харын-даа ооң мурнунда соцеткиге болчур туган мен. Дидимин кайгап, ол дээр хүндүлээр турган мен. Чонун канчап херксевес боор? Чон дээр шынап-ла улуг күш болгай. Бир звес бис Иркутскке үнмээр болзувусса, дөмөй-ле өске улус чыгып-каш үнүптөр турган. Чүгө дизе Тывада хей кезии улустун чоок ижилери ИК-15 деп улуг колонияда хоругдалда. Мындыг коргунчук меңээ келирге сагыш чованчыг болбайн канчаар. Ол бөлүккө моон соңгаар алгыш-кырыш үндүрбес-биле мени «админ» кылып каарын дилээр, моон соңгаар аңаа кандыг-даа алгыш-кырыш үндүрбесин дүрүм кылып каарын диледим. Каш хонганда Оюмаа Донгак бодунуң Вконтакте деп соцеткиде арынынга мээң дугайымда хей нүгүл үндүрүп бижээр болган. Дараазында «Новости Тувы» деп Вконтактеде болганчок улус бактаар бөлүккө база бижин салган болган. Бодум ону номчуур дээримге болдунмады, чүгө дизе мен Оюмаа Седип-ооловнаның бижин номчуп харылап шыдавас кылдыр кара даңзыже кирген болдум. «Новости Тувы» деп бөлүктө база кара даңзыда болдум. Мен дээр сагыш човаан чон меңээ болчуп, шында кандыг болганын бижирге бижиктерин балааш база кара даңзыже кириптер болган. Улус менче бижип-долгап-ла турган. Судче бериптиңер, актыг чеге

башкы кижини Силерни карартыр эргези чок деп-даа долгап бижип турдулар. Алгыш-кырыш, маргылдаа үндүреринге дыка хөңнүм чок. Ынчангаш база ытта-вайн эрттирип кагдым. Башкы кижилер кудумчуда чогушкан улус өттүне бээр кайыын боор, үе боду көргүзө бээр ынаан деп бодалым-биле улуг дыка херекке албаан мен, хары-даа бербээр мен. Ынчалза-даа январь 7-де адын чажырып алган кижилер менче бижээр: ажы-төлүң бар кижилер сен бе, шоруң болдур ийин, Оюмаа Донгакка дегбе, дээр кыжанып бижип каан. Ону бижээр кижиниң телефонунуң id дугаары көстүп турар. Мен полицияже дыңнадыгны кылып каан мен. Оюмаа Седип-ооловнага хамаарышпас кижилер деп илереттиниң келиринге идегеп тур мен. Таанда ол хире звес ыйнаан, боду ажы-төлүгү ие кижилер шей. Ооң соонда каш хонганда Оюмаа Донгак мээң чоок улусумче долгаан болду: дуңмаңарны соксадыңар, чүү ындыг шимчээршиң ажыдар деп турар кижилер чүвөл деп. «Бистиң эргелеривис дээр» деп шимчээршиңни мен звес, чон эгелеп каан. Ында 40 ажыг активчи кижилер бар. Оларны деткичилери бөлүктө 900 ажыг кижилер бар. Ол шимчээршиң саазын кырынга тургустунарын боттары шийтирилээр. Амдызында чондан хол үжүү салдыртып ажилдап, ГУФСИН даргаларынче ажык чагаа тургузуп алган ажилдап турарлар. Чүл дээр, хоругдалда Тыва чурттуг улусту (орус-даа, тыва-даа), чурттуңа, азы оода Тываже кеземче херээр эртер кылдыр хоойлу-дүрүмү сагып чоокшуладырын чон негеп турар. Чүгө дизе дыка хей ада-иелер, төрөлдер, чоок кижилери Иркутск, Хабаровск, Магадан дээр чижиктиг ырак черлерге чедип шыдавас. А хоругдалда чыдар кижилер каш катап чоок улусу кээр турарын, төрөлдеринден кым барын, өскүс-өскүс звезин карточказында айтып бижип каан болур. Ону шагдаа ажилдакчылар көрүп номчуп алгаш ол кижилерге удур ажылап турары Иркутск областың колонияларын илереттиниң келди. Ынчангаш чоннуң бо шимчээршиңниң боду откуп, амгы үениң негелдезинге дүжүп негеттиниң келгени ол. Ол шимчээршиңде кандыг-даа политиктиг идиг чок.

Чоннуң оттуушкунунга каттышпайн, деткивейн, харын-даа болза Иркутскке кым-даа барбазын, чорбазын: айылдыг, коргунчук деп «8-ки каналдың» ажилдакчызы Альмира Санди ышкаш олурган болзувусса огулуг чүвө үнмес турган. Хей

кезии чоннуң артистери, ыраажылары, алдарлыг кижилери дег «домзак улусун чоор боор ону» деп олурган болзувусса, дем чогувус оон көстү бээр турган. «Баштай ушкан эжиң кыжырба», — деп тыва чонувустун угаанның үлгер домнаан база утпаалыңар. Харын-даа хорадаан, хому-даан, сагыш човаан сеткилин илередип, хөдөлүп үнгөн тыва чонга бистер, активчи бөлүк, канчаар-даа улуг четтиргенивисти илередип тур бис. Хей кезии бөдүүн чон акша-көпөөк-биле дузалажып, Чаа чыл бөдүүн-даа дивейн, ажы-төлүң-даа бода-вайн сөөлү акшазын чорудуп турган улус эңдере. Бөдүүн чон ышкаш каш-ла кижилерге байдалда турар хоругдалда оолга холун сунган алдарлыг ыраажымыс Борбаана Баржайга болгаш адвокат Салим Алексеевичке улуу-биле четтирдис. Ол ышкаш Кызылдың Төп рыноктың сайгарлыкчылары, Москва болгаш Питерниң тыва чонунга канчаар-даа аажок улуг четтиргенивисти илередип каалы. Чон дээр бо-дур. Чоннуң күжү улуг-дур. Ындыг чоннуң кижилер каяа-даа чорааш чоргаар чоруур. Соңгаар Иркутск чону бистиң демниивисти магадап турлар.

Бо шуптузун маңаа тодаргай кылдыр бижээним ужуру — моон-даа соңгаар бо ышкаш демниг болуулуңар. Аас-дыл өөскүдүп, бир-ле кижиден частырыг дилеп, ону буруудадырын оралдажырын соксадылыңар. Чаңгыс мен шыдаар мен деп хөндөн база уштунар болза эки. Чаңгыс кижилер чону чокта кым-даа звес. Бисти чүү каттыштырыпкан дээр — сорулгавыс чаңгыс болган: хоойлу-дүрүм хажыдышыкынын болдурбазы! Ону чедип алыр дээр кижилер бөрүзү бодундан хамааржыр кылып хире чүүлү кылган. Ынчангаш интернет четкиге артык аас-дыл үндүрбейн эпиг-чөптүг, найыралдыг болуулуңар! Бистиң чоок кижилеривис, ажы-төлүвүс шериг-албанын-даа эрттирип, өөренип-даа чорааш, хоругдалда-даа чорааш багай чүвөгө таварышпазын-нар. Ындыг таварылга болу бээр болза база демниг тыва чон бар бис.

Чечена ТЕМИР-ООЛ,
"Демнигдэ күштүг" деп четкиде
бөлүктүн төлээзи.

Авторнуң чугаазын дорт эфирден
эдилге чокка парладымыс.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо болуушкуну чон биле Тываның Чааа шыңгы сайгарар кылдыр негелде кирирге, Иркутскиниң СИЗО биле колония удурткучуларын ажылындан түр хостаан, истелге чоруп турар.

2020 чылда суд приставтарының албанынче хамаатыларның кыйгырыгларының түңнелдери

2020 чылдың эгезинден тура Эргелелдин аппарадынче болгаш ооң девискээр аайынче килдистеринче хамаатылардан болгаш албан черлериниң төлээлекчилеринден 3660 кыйгырыг-чагаа кирген. 2019 чылга деңнээр сайгарып көөрү-биле хүлээр алдынган кыйгырыглар саны 32,9 хууга (906 кыйгырыг) көвүдээр. Эргелелдин аппарадынче 2047, а девискээр аайы-биле килдистерге 1913 кыйгырыг кирген. Отчет үезинде сайгарып көөрү-биле 2372 кыйгырыг бар болган. Оларның 2260-ы негекчилерден, 66-зы өрелиг кижилерден, 46-зы күүсекчи бүдүрүлгеге хамаарышпас билдирешиң берикчилеринден.

Оон аңгыда, кирген кыйгырыгларны сайгарып көөргө, хамаатылар колдуунда акша тырттыларының, алимент болгаш өске-даа байдалдарда суд шийтириниң күүседилгезиниң дугайында айтырыгларга арга-сүмө, тайылбыр алыр дээр кээр турар.

Отчет үезинде күрүнениң Тыва Республикада Чонну ажилга хаара тутар албанының агентилери-биле, доктаамал ажылы чок өрелиг кижилерни ажилга тургустунарынга дузалажыр талазы-биле, ажил уламчылап турар.

Күүсекчи бүдүрүлгеге арткан кыйгы-

рыгларны эвээжидири-биле, 7 хонгаш-ла алимент тырттыларының дугайында

күүсекчи документиленерниң негелделерин күүсеткениниң талазы-биле девискээр аайынче суд пристав килдистериниң ажылының сайгарылгазын чорудуп турар.

Хамаатыларның кыйгырыгларын эвээжидири-биле хамаатыларның хууда хүлээр алышыкынының ажылын органи-застаарын, күүсекчи бүдүрүлгө материал-дары-биле таныжып көөрүн, Эргелелдин ажил-ижин массалыг информация чеп-сектеринге чырыдарын планнап турар. Телеканал КТРК Тыва, радиога дорт эфирлер чорударын, регион деңнелдиг ниити-политиктиг солуннарга меңээр салырын өөренип көрүп турар.

Девискээр аайы-биле салбырлар-да хамаатыларның болгаш албан чер-лериниң катап-катап кыйгырыглар кири-рин болдурбазы-биле, бир дугаар кирип турар кыйгырыгларже улуг кичээнгеи салып турар.

ТР-де суд приставтарының
парлалга албаны.

Мерген ОНДАР.

БАЙ МООЛ, АЖЫЛЧЫН ТЫВА

Пенсия, пособие дээш өске-даа социал төлөвирлерни Россия Федерациязының Ча-заа хандырып турар бол-гаш бис, тыва чон, күрүнениң азыралыңа дыка амдажаан бис. Ие капиталы бир дугаар төрүттүнгөн чаш уругга 466 617

рубльди, ийи дугаар өпөя төрүттүнгө, 150 муң рубльди немей чаңгыс удаа алып, 3-тен 7 хар чедир назылыг уругларга ай саныда 5500 рубль түңнүг пособие, улгады берген назылыг кижилерге айда алып пенсияның ортумак хемчээли 14 163 рубль дээш социал магадылалдар-ла хей...

А делегейниң бир чамдык чурттарында чон уруг-лар пособиеси хамаанчок, пенсия безин албайн турар. Хей-ле чижектер кирип, ырап-даа канчаар. Кожавыс Моол республикада уруглар пособиеси чок. Пенсия чүгө 200 рубль хире үнелиг.

Моол чон пенсия, пособие манап амдашпаан, бодунуң-на ийи холун шимчедип, мээ-медерелин ажилдадып тургаш, акшаны ажилдап ап чоруур.

Кыдаттан төвө дүгүн дыдар, хеп аргыыр станокту садып алгаш, төвө дүгүнден уктарны, джемперлер-ни, бөрттерни аргып, даарааш, садып-саарып ап турар. Ынчангаш бедүүн, моол чоннуң ажилчынын кижиге магадап ханмас. Өске чоннар бо хире ажилгыр-кежээ чурттап чорда, боданганы ботка херек эвеспе деп социал четкилерге адын салбаан бир авторнуң бижээн чүүлүгө даянган, эрес-кежээ тыва чон ду-гайында чүүлдү бижирин оралдаштым.

АЖЫЛ-ИШЧИ ТЫВА ЧОНУМ

Үстүндө билдинмес артып каарын күзгөн адын сал-баан авторнуң Төп Азияда — Моол Республика, Чөөн Азияда — Мурнуу Корея, Вьетнамның чурттакчыларының дугайында бижээн чүүлү хей кезинде ажилчын, кежээ тыва чоннуң дугайында теманы уламчылаарыңа идиг болду.

Россияда база ооң иштинде бистиң Тыва Респу-бликада экономиканың бедик көдүрлүүшкүнүн, чонга ажык-дузалыг социал программаларны "чүгө караан дуглап, кулаан кумнап алган" кижилер эскербес дээр болза, хөөредиг чок.

Чижээлээр, көдээ ажил-агыйны хөгжүдөр тала-зы-биле аңгы-аңгы губернатор төлөвилелдериниң ачызында сөөлгү беш чылдарның дургузунда дыка хей өг-бүлөлөр мал-маганныг, хуузуңда ажил-агыйлыг апар-

ганы хүн бүрүдө амыдыралда көскү барымдааларның бирээзи.

"Инек — чөмгөрикчи малым" деп төлөвилелди бистиң республикага боттандырып эгелээр, 2016-2020 чыл-дарга чедир 869 хей ажи-төлдүг болгаш амыдыралы чегей өг-бүлөлөр саар инектиг болган. "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" деп төлөвилелдиң ачызында 35 хар чедир назылыг 208 аныяк өг-бүлө арат-фермер ажил-агыйын ажыдып алган, көдээ суурда 766 ажил чок кижилер док-таамал ажил-биле хандырттыңан.

Ындыг-даа бол, чуртталгада "кас оруу дег, каала-ма" чүвө черле турбас дээрзи кымга-даа билдингир. Үстүндө айтылган чедишкенер-биле кады, нарын айтырылганы база чок деп болбас. Республиканың де-вискээринде ажилчын олуттарның чедишпези, чамдык улустуң банкылардан алган хей түңнүг чээли, кредит-тери болгаш ипотека төлээр талазы-биле айтырылганы база бо-ла удаа-дараа тургустунуп кээр.

Ынчангаш сөөлгү үедө, бир чамдык улус ажи-төлүнүң келир үезин бодааш, эвээш акша-шалыңныг ажилындан үнүп алгаш, эки амыдырал дилеп, Россияның кайы-даа булуңнарында, ол хамаанчок делегейни эргип-кезип, акша-көпөөкти ажилдап ап турары болур.

Мурнуу Корея республикада болгаш Россия Федерациязының чамдык хоорайларында ажилдап турар чаңгыс чер-чурттулгары-биле чоокта чаа вайбер таварыштыр харылзашкан мен. Ам оларның амы-дырал-чуртталгазын "Шын" солуннуң номчукчуларыңа таныштырып көрейин.

Россияда, даштыкы чурттарда

тываларның амыдыралы

ОРГААДАЙНЫҢ АЛДЫН ДҮЖҮДҮ

Севилян чугаазы.

— Бо хире ырак черге келген улус аал-чуртун, ажи-төлүн сактып турар-даа болза, кызып ажилдап чурттап турарлар. Чижээлээр, эмчилер ажи-төлүгө бажың ипотекалап алган болур. Олар Кызылга чурттап олурган бажыңнарын ажи-төлүгө хостап бергеш, Южно-Саха-линск хоорайже чедип келген болур. Мен ындыг улусту дыка кээргээр мен. Тываже шөлээлеп чорупкаш, чедир-даа дыштанмайн, ажи-төл бажыңыңа турарга берге-дир дээш, дедир чанып кээр.

Эрткен чылдың ноябрь айда кудумчуга арткан (подъезде-даа хонуп-даа турган) 3 оолду кээргээр, бажыңыңа тургузуп алдым. Бо аныяк кижилер балык тудар бригадка ажилдап тургаш, таныжып алганнар. Ам база балыктааш, оон Тываже чанар, чоруур сорулгалыг. Үжелээ өг-бүлө чок оолдар болду.

— Сахалинге ажилдаан акшам чүү-даа болбаан. Авам банкыдан чээли алгаш төлөвээр, оозу 53 муң рубль чедө берген болган, ону төлөтүм. Чогум-на изиг күзелим бажың тудар чер участогу садып алыры. Ын-чангаш бо чылын база акша ажилдап аар дээш келдим — деп, оолдарның бирээзи чугаалап олурду.

Оолдарның бирээзи 15 хире хонгаш, чурттаар черлиг ажил тып алгаш чорупту. Арткан ийи эжи мээң чанымда хевээр, чоокта чаа харын-даа бир доктаамал ажил тып алдылар. Мээң ажи-төлүм-биле үе-черге аныяк кижилер-биле чугаалашкаш, эскерип ораарымга, таптыг чедип алган мергежили, өөренип алган эртем-били-даа чок болду. Оода тракторист мергежилдиг турган болза, кон-чуг эки болур ийик. Трактористер мында шуут тывылбас, эргежок чугула мергежил болур.

Үгерниң чугаазы.

— Чаңгыскурсчум бир орус омактыг оолга ужуражы бээримге, Кореяга барып ажилдаалам — деп санал ки-ирерге, чөпшээржи-мен.

Мурнуу Кореяның төвү Сеул хоорайга тудугга ажил-дай берген бис. Бедик каат бажыңнарын серизиниң чадылганы салып, быжыглап турган бис. Ажил бер-ге база айыылдыг. Үженден алдан каат чедип турар хая-кашпал дег, бедик бажыңның кырындан куду алзы көөргө, коргунчуу аажок.

Бистиң бригадкага үш тыва оол немежи-кээр, дыка амырап турган мен, ынчалза-даа олар удатпаанда, "ча-нарывыс ол, ажил айыылдыг-дыр" дээш чоруй барган-нар. Ажил, шынап-ла, берге болганындан төлөвири база ажырбас — Россияның ашказынче шилчидерге, айда 100 муң хире рубльди ажилдап ап болур. Чурттаар чериң болгаш аш-чөмүң халас.

Бистиң фирмага чагы кириер клиентилер эвээжей бээр, ажилдатпайн, манадып туруп берген. Амгы үедө пластмасс кылылглар бүдүрер заводта ажилдап тур мен. Конвейер-дир ийин, чүгө караң шокараңнаар. Шактан шакче, хүнден хүнге үзүк-соксаал чок ол-ла ажил. Баштайгы ажилымга бодаарга, төлөвири оон бичии-ле эвээш. Ынчалза-даа ол меңээ четпир. Удавас керээ-дугуржулгам төнө бээр. Канчаар-даа боданып

(Уланчызы 7-ги арында)

Тыва дыл — тыва чоннуң төрөөн дылы болганда, ону соң даарта бичии чаштарга (ижин иштинден эгелээр) өөредип, хүндүлөп, сайзырадыры бистиң дорт хүлээлгевис. Тыва дылы-выс бокталдырбайн арыг чугаалаары өг-бүлөдөн, ниитилелден, школалар-дан, өөредилге албан-черлеринден дыка улуг хамааржыр. Кандыг-даа нация чон төрөөн дылдыг, чурттуг, чоннуң болганда, бис база тыва ды-лы-выска чоргаарланып, ону улам ыңай сайзырадып өөредир ужуруг бис. Школа назыны четпээр уругларга тыва дылды өөредир тускай програм-ма үнгени кижиге бүрүзүңгө өөрүнчүг. Ынчангаш ада-иелерге, чонумга Шагаа таварыштыр изиг байыры чедирбишаан, бүгү-ле чүүлдерге экини күзөп, чараш ёзу-чаңчылдары-высты утпайн, салгалдан-салгалче дамчы-дып өөредир-биле бо материалды чырыкче үндүрдүм.

Шагаа — ыдыктыг байырлалы-выс Сорулгазы:

1. Тыва чоннуң уттундуруп бар чы-дар буруңгу байырлалын, чараш ёзу-чаңчылдарын оттуруп, тыва чоннуң бодунуң культуразы-биле таныжып, чор-гаарланып чоруурун чедип алыр;

2. Тыва чоннуң хүндүлээчел, эвилең-ээлдек чараш ёзу-чаңчылдарыңа уруг-ларны кижизидер;

3. Төрөөн тыва дылын хүндүлөп сай-зыратпышаан, шын тода чугаалаарын чедип алыр;

4. Сагынгыр, тывынгыр чорукка, оюннарга даянып кижизитпишаан, уругларның аас чугаазын сайзырадыры, сөс курлавырын байыдарын чедип алыр.

Дерилгези: өгнүң ишти, күске биле инек чуруу, 9 карак, артыш, кадак, тебек, кажыктар, чалама, Шагаа дугайында ыры-лар, шүлүктөр, үлөгер домактар, алгыш-

йөрээлдер, дүрген чугаа, узун тыныш, тывыздыктар, танцы-сам, оюннар.

Чорудуу

(Көжеге мурнундан аныяк уруг биле улуг өгбө үнүп келир)

— Амыыр, амыр.

— Ол чүү деп турарыңар ол?

— Экиилежи, мендилежи турарым ол, уруум.

(Чолукшуурун көргүзөр)

— Аа, привет, привет, бабушка.

— Ойт, чиктиин бо уругнуң, ол чүү дээни ол?

— Мен база «экии» дидим. Бабушканы бабушка-ла дидим, кырган бооруңарга.

— «Бабушка» дивес, уруум. Кырган-авай деп чугаалаар. Тыва дылыңы эки өөренип, ону сайзырадыр ужуруг кижиге сен, кызым. Кижиге тыва чонунга, ды-лыңа, чурттуңа ынак болур, ону утпайн, хүндүлөп чор, кызым.

— Оо, ол хиреңде тыва хевиниң чаражын аа.

— Ындыг бе? Тыва улусту көөрүмге, тыва хевин кедип алгаш чоруурга, чараш-сынгаш, сонугааш, даараткаш кеткеним бо, кырган-авай.

— Шын-дыр, уруум. Тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарында кижиниң сагып чоруур дүрүмнери, езулалдары, байырлалдары бар.

(Хөглүг аялга ырлай бээр «Шагаа дугайында»)

— Ойт, ол аялганың чаражын, кыр-ган-авай.

— Оой, ол дээрге бистиң тыва чоннуң байырлалы «Шагаа» дугайында ыры-дыр. Мен ол байырлалче бар чор мен, кады барып көрээли.

— Ой, экизин, кырган-авай, сонугарга,

өөренип көрүп алың.

(үне бээрлер, көжеге ажиттынар)

Башкарыкчы:

Шагаа чаазы чоокшулады
Чараш чаңы сагылыңар
Амыр-менди айтырбышаан,
Амырлажып чолукшуулу.
Амыр-ла бе, арат чонум?
Амыргын-на амыр-амыр!

Башкарыкчы 2:

Айым чаазы, хүнүм эртези!
Эрги чылды үдөп тур бис,
Чаа чылды уткуп тур бис.
Эртип турар эрги чылым,
Эртинезин хайырлазын!
Уткуп турар чаа чылым
Уттунмас буянның болзун!

Эки чөмүм дээжизин өргүп
Эжен саным салып алган
Чамбы-дипке сүдүм чажып,
Чалбарып тур мен, өршээ хайыракан!
Шупту: Өршээ, өршээ.
Танцы: «Аяк шайым».

Башкарыкчы: Шагаа дээрге эрги чылды үдээриниң болгаш Чаа чылды уткуурунун улуг байырлалы болур. Ук байырлалды Төп Азияның бүгү чоннары эрттирер.

Тыва чон шагдан тура бир чыл эргил-лип, өскези келир душта, улуг байырлалга оваарымчалыг белеткенип чораан. Чүгө дээрге удавас чаа чыл төрүттүнер, ол кандыг-даа бооп болур. Чаа чыл чаш кижиге төрүттүнери-биле дөмей. Багай чүүлдер болбазын дээш, кижилер ол үедө кончуг серемчилелдиг, сагыш-сеткилинден эгелээр, оран-савазын, чугаа-домаан арыглаар, элбек аш-чөмүң белекээр.

Чаш кижиге төрүттүнгөш, авазының аа сүдүн эмер. Үе шаг-даа, чер-даа база

ындыг чаяалгалыг. Час кээрге, ие-чер бодунуң чулуун төп, ойт-сигенин, хем-хөлдериң, ыяш-дашты, дириг амытан-нары чөмгөрер. Ынчангаш чаа чыл байырлалын «Шагаа», «Шагның аазы» дээн ужуру ол.

Шагааның кол утказы — чыл эргил-дезин демдеглээр, кыштың чыккылама соогунуң часкы хаттар-биле солужа-рын өөрүп уткуп алыры, кышкы берге амыдырал адакталып, ак чөмүң элбек болурунун эгезин байырлаары. Чаа чылдың эге айын Ак ай деп адаар, ол сүт-биле сүттен кылган чөмнөр-биле холбашкан.

Шагаа — хамыктың мурнунда бойдус-биле азы оран-таңды-биле чолукшууру.

Башкарыкчы 2:

Чаңчыл ындыг, ужуру ындыг —
Чалы салгал ойнап-хөгөп,
Аай-дедир аалдар кезип,
Адаан-мөөрей кылылыңар!
Ыры: «Шагаа»

Башкарыкчы:

— Кайы аалдың уруглары улустуң аас чогаалыңа кончуг эвес, көрүп көрээлиңер, уруглар.

(Тывызык мөөрейи)

1. Өң кириер
Ак аржаан (сүт)
2. Улуг-хырын чугаштың,
Улуг ирттиң ээдин шыгжаар.
Шагаа кээрге бузуптарга,
Чаа өвээр эйт дег болур.
Чүл ол, уруглар? (Үүже)
3. Инек ээдин чиштен ылгап,
Ишти-хырын аштап-чугаш,
Хырынга суп, доңуруп каар
Кышкы чөмүң ады чүл ол, чээ? (Хыр-бача).

(Төнчүзү. Эгези 6-гы арында)

олураарымга, черле Россияга, Тывага ажилдап чурттаарга эки хевирлиг. Ынчангаш чоокку үеде эки ажил тып алгаш, бажың ипотекалап алыр күзөлдүг мен. Баштайгы дадывырынга 200-300 муң рубльди төлөпкөш, артканын айлап төлөзүр бодап алган мен.

Блогер Ай-Чүректің чугаазы.

— Каш чылдар бурунгаар, Инстаграмга үе-чергем уруглар, оолдарга бодумнун чуртталгам дугайында таныштырар, өскө улус-биле найыралдажып, өңүктөжип алыр сорулгалыг бүртүкөдип алдым. Мурнуу Кореяга барып чедер деп бодап безин бажымга кирбейн турган. Ынчалза-даа аныяк-чалыы үелеримде көрөй культураны, ол чуртка үндүргөн киноларны аажок сонургаар болгаш ынаар барып чедип көрөй деп, бодап чоранган мен. Бир албан-организация черинге 5 чыл ажилдааш, Кореяга чорупканым ол.

Эгезинде тыва кижилер черле ындыг болгай, дыка чаныксаар боор. Оон чоорту кызып ажилдап эгелээр сен. Амгы үеде Кореяда 120 хире тывалар ажилдап турар. Россияның өскө регионнарындан база улус кайы көвей. Ындыг-даа бол, Бурят Республикадан эң хей мигрантылар — ниитизи-биле 5 муң кижилер бар. Чоокку даштыкы күрүнелер СНГ азы Хамаарышпас демнежилге чурттарының бирээзи болур Казахстан Республикадан база хей улус ажилдап кээп турар.

Даштыкы чурт болган соонда, дыл билири эң кол негелде болур. Көрөй азы англи дылды эки билер болзуңза, акша-шалыңы хей, улуг завод, фабрикаларга, бүдүрүлгелерге-даа ажилдай берип болур аргалар бар. Ажилче хүлээп алырда база тускай негелделерни утпаза чогуур. Бирээде, 45 хар чедир назылыг улусту алыр. Ийиде, ажилчын мигрант кижилер артык деңзи чок болуру шыңгыг негелде, ажы-биле чугаалаарга, семис кижини шуут албас.

Хову, шөлдерге ногаа дүжүдүн ажаар, далай капуста-тазын чыып, белеткээр ажилдар ындыг белен эвес.

Аңаа кончуг шалыпкын, дүрген ажилдаары чугула. Чашпанын аштап, арыглаар хову, шөлдер, километр-километри-биле чаттыла берген болур. Чүгле эрес-кежээ, шыдамык кижилер аңаа ажилдаар. Чамдык улус ажилдың аар-бергезинге шыдашпайн дедир чана бээр таварылгалар эвээш эвес.

Көрөйлөргө боттарының ажилчыны кедергей. Анаа хөлестеп, дыштанып чыдар кижилер чок. Кажан-даа көөрүңгө, ажилдап-ла, ажилдап-ла турар. Ынчангаш-ла боор, чалгаа болгаш шала аамай улуска хөңгү чок.

Кореяда акша ажилдап чедер берген тывалар төрөөн чуртун база утпаан, ачы-дуза чедирилгезинче база онза кичээнгейни угландырып эгелээр. 2019-2020 кышкы одалга сезонунда Кызылда (ЛДО) солагай талакы эриктиң чурттакчылары — хей ажы-төлдүг болгаш амыдыралы чегей 7 хире өг-бүлө бүрүзүңгө, тус-тузунда 1-1 тонна одаар хөмүр-дашты садып бердивис — деп, блогер Ай-Чүрек чугаалады.

Долуманың чугаазы.

— Бир-ле дугаарында Кореяга 2018 чылдың июньда келген мен. Төрөл дунмаларым уруглар мени мурнай ажилдап чоруптарга, оларның-биле харылзажып тургаш, соондан чедер бээр аргалыг болдум. Посон деп хоорайга ногаа, картофель шөлдеринге ажилдап турдувус.

Чаңгыс каът, хей-ниитиниң чуртталга бажыңыга янзы-бүрү нацияларның төлээлери: узбектер, армяндар, орустар, тывалар, буряттар чаңгыс черге чурттап турдувус. Кежээниң-не бистиң адап чаңчыкканы-биле бригадир азы көрөй дылда "панчан" чедип келгеш, даарта кылыр ажилдың хуваалдазын чорудар.

Мээң ол турган черимниң агаар-бойдузунга таарышпаан мен. Чайын дыка изиг болгаш дунааргай. Ажылы база аар-берге. Чамдыкта мырыңай дүнекиниң 3-4 шакта оттургаш, ажилдады бээр, акша-шалыңы база эвээш. Ынчалза-даа халас ашкарып-чемгерер, сугбиле саартынып, чунар (душ) өрээлдери база бар. Чиир чөмни: рис, чигир, чиг далганы болгаш соя, хендир үзүн эккеп бээр. Ынчангаш хлебти боттарывыс быжырып, өскө-даа аш-чөмни кылып, белеткеп алыр бис.

Оон соонда Яньян деп хоорайда заводта ажилдап турар тыва уруглар-биле чугаалажырымга, оларның акша-шалыңы мээң турган черимден хей болган. Үр-даа боданмай, ынаар-ла айттыныпкан мен. Хову шөлдерге херээжен улус бир хүнде 80 муң вон азы көрөй акшаны ажилдап алыр, а сеңээ ажилды тып берип турар "Арбайт — самушил" деп офистиң ажилдакчылары чүгле 8 муң вонну боттарының ажилдап алган хуузу дээш ап алыр.

Кореяга ажилдап чедер бээр, дүштеки чем чүгле 15 минута болур — деп чамдык улустун дамчыыр чугаазы база шын эвес. Эртенгиниң 6 шакта ажилчынаарны автобуска олуртуп алгаш үнүптер. Ногаа шөлүңгө 7

шакта чедип келирге, кофе-тайм, бистиң билиривис, маккофе ышкаш, сүт холуксаалыг кофени ижиртип алыр, оон соонда ажилдап кириптер. Дараазында 9 шакта эртенги чем — көрөй лапша рамон-даа боор-ла. Оон соонда 12 шактан 1 шакка чедир дүштеки чем соонда, 3 шакка чедир ажилдаар. Ол үеде база бичии дыштандырып алыр. Ынчан сүт, кола, спайт хевирлиг суксуннар ижиртип алыр, ол ышкаш булочка дээн ышкаш, бир-ле чемни база бээр.

Херээжен улуска тааржыр ажилдар согуна, чеснок, помидор, огурец, перец ажаап карааттары болур. Ол дээрге бистиң билиривис ажилдар-ла болгай. А кимчи дузаары, виноград, яблоктар үнүп турар ыяштарның артык будуктарын кезер, клубника дүжүдүн ажаар. Тывада билдингир-даа бол, ында-хаа ийи-чаңгыс кожууннарда үнүп турар эм оят оргаадайны тарып олуртурун мен амы-хууда аажок сонургаар кижилер болдум. Көрөйлөр оргаадайны плантацияларда өстүрүп турар, үш, дөрт, беш чыл болган оргаадай дээш шуптузун аңгылап каан болур. Ынчангаш бис акша ажилдап алыр дээн тыва уруглар, бо үени "Оргаадайның алдын дүжүдү" деп аравыста чугаалажыр бис.

Далай продукциязын белеткээр ажилдар база турар. Ракушка, "далай туңун" өстүрүп, азыраары ол ышкаш далай үнүштери, (капуста) анаа чер-чери-биле улуг шөлдерде чаттыла берген чыдар боор. Ногаа тарыыр шөлгө чашпан үнмезин дээш, гектар-гектары-биле пленкалар чадып алгаш олуртуп, көрөйлөргө арга-дүжүлгөзү Тывадан барган огордчу, садчы кыстарның амыдыралына ажыктыг болуру чадавас.

Мурнуу Кореяга келгеш, ажилдаар күзөлдүг улуска мээң арга-сүмөм көрөй дылды өөренип алыры чугула. Англи дыл билири база эки-ле ыйнаан харын, ынчалза-даа чурттуң төвү Сеулдан ырай бээр, көдээ черде бедүүн көрөй чон англи дыл билбес болур.

Тывалар мында көрөй дыл билбес-даа бол, боттарының кызымаа-биле бир хүнде ийи, үш сөстөрнү үжүктөп тургаш, өөренип ап турар. Чамдыкта 20 ажыг чылдар бурунгаар школага өөренип турганым сөстөрнү сактып кээр чордум. Чижээлээр: англи дылда — улуг, бичии, олур, тур, бээр кел, эжик, соңга, автомашина дээш оон-даа өскө сөстөрнү билирим дыка ажыктыг болган.

"Думчукка тулганда, бызаа сугжу" деп тыва чоннун үлөгөр домааның бадыткалы ол ыйнаан, бир каш сөстү англилеп, бир чамдызын көрөйлөп, артканын имнеп тургаш, көрөй база тыва омактыг чоннарның төлээлери аравыста чугаалажыр бээр чордувус.

Ам чаңгыс изиг күзелим Тывага келгеш, бодум амы-хууда огород, сад тарып өстүрер ажил-агыйны ажыдып алыр. Хары черге Кореяга-даа, өскөн төрөөн чуртум Тывага-даа ногаа аймаан тарып каарымга, демей-ле өзүп, үнүп келир-ле болгай...

Башкарыкчы 2:

Тывызыкка кончуг-дурлар
Тыва тыртып алырлар-дыр.
Дүрген чугаага кандыг силер?
Кагжып-шенеп көөр бис бе?
Уруглар: 1 бала, 2 бала, ... 10 бала ...
Башкарыкчы: «Аът кижиниң өңнүү дээр болгай, уруглар, «Аъттыгда амыр, эштигге хөглүг». Бистиң тыва оюннарывыстың аразында «аът чарыштырар» деп оюн кандыг-даа байырлалдардан чыда калбас.

Оюн «Аът шалбаадаар»
Башкарыкчы 2:
Үлөгөр сөскө кандыг силер?
Үлөжиксеп олур-ла мен.
(Уруглар үлөгөр домактар чугаалаар)

Демниг сааскан
Теве тудуп чиир.
Тенек кижилер багай
Терек бүрүзү ажыг.
Ие сөзүн ижип болбас,
Ада сөзүн ажырып болбас.
Чүс акшаның орунуга
Чүс эштиг бол.
Эртем чокта
Эртен база дун.
Хойлуг кижилер каас
Инектиг кижилер тодуг.

Башкарыкчы:
Шагаа, шагаа
Часты чала.
Чаштар, чаштар
Самнап хөглээл.
Оюн «Хөгжүмчү»
1. Хомузумну ойнай бээр мен (хомус ойнаанын көргүзөр)
Коң-коң-коң
Койгунактар танчылай бээр (койгун өттүнүп танчылап шураар)
Коң-коң-коң
2. Дошпулуур ойнай бээр мен (дошпулуур ойнаар. Дың-дың-дың)

Тоолайлар танчылай бээр (оң, солагай талаже танчылаар)
Тың-тың-тың
3. Дүңгүрүмнү кага бээр мен (дүңгүр ойнаар)
Дун-дун-дун
Дилгижектер танчылай бээр (оң, солагай талаже танчылаар)
Дун-дун-дун
Оо, кандыг кончуг талантылыг уруглар боор, эр хейлер!

Башкарыкчы 2:
Билдим, билдим бистиң саяк
Садикте кымны чок дээр.
Дээрлесе дедир барба
Барбалаза баарым кадар
Баштак кожаң бисте деп бил.
(Уруглар кожамыктаар)
Чогум чурттуң кайыл дизе
Чойган, дыттыг Тыва дээр мен.
Чоргааралың чүдел дизе,
Чонум, чуртум ол-дур дээр мен.
Аалың-чурттуң кайдал дизе,
Агым суглуг Тыва дээр мен
Аксың кежи чүдел дизе,
Акы-дунма, чонда дээр мен.
Башкарыкчы:
— Оо, кожамыкка кончуг-дурлар
Кожа тыртып каапылар.
— Тыва оюннарывыстың аразында кончуг чараш оюннун бирээзи «Ча ада-ры».

Оюн «Ча адар»
Башкарыкчы 2:
— Садикте бичии чаштар
Үжүк-бижик билбес-даа бол,
Шүлүктөрнү дызырадыр
Уян чараш чугаалай бээр.
Шүлүк «Тыва чөмни чооглаңар»
Ак-ла сүттен хайындырган
Аям долу сүттүг шай.
Ааржы, курут, чөпкөктөр,
Тарак, саржаң, өрөмө
Ээттен кылган чөмнөрим:

Эскеш салыр изиг-хан,
Ууттунмас ужа-төш —
Улуг-ээрээң ызырдың...
Башкарыкчы:
Хүлээлгезин күүседип каан
Күске чылы дергиленгеш,
Таалыңың чүдүрүпкөш,
Таваар адын муна каапкан.
Баалык черге туруптарга,
Баарында Инекчигеш бо
Угжок улуг аптаразын
Угбайн-угбайн сөөртүп орган.
Күске:
— Кандыг дээр боор, күжүр акым,
Кайгамчыктыг кайгап ханмас
Каптагайда халаптыг чыл
Чээрби, чээрби ийи саннар
Чижип, басчып турганзыг-даа,
Баажызын тып чадаан ышкаш
Бодалгалыг тывызык дег
Борбак баштың аарын дилээн
Бо-даа чылдың чаржынчыын аар.
Аарыг-аржык тудуп чигген
Ажы-төлдүн ызызы долган
Ажыг-шүжүг аймак бүрү
Аар-ла чыл чоруп чорзун.
Короналыг коргунчуг чыл
Когу-биле үстүп-ле көр.
Маскаларны ушта октааш
Мага хандыр тынып чурттаал!
Өршээ-өршээ!!!
Кудурунуга куу тос баглааш,
Курбустугже сывыртаалыңар!
Каш айлар эрткен соонда,
Катап эки үе келзин!
Арат чонум муңгаралын
Таалыңымда дыгып алдым
Четтиклээним чүүлдер-ле хей
Сеңээ харын чагып тур мен
Сеткилиңден кылып каап көр,
күжүр Инээм.
А сен харын чүнү алдың?
Аптаранда чүнү суктуң?
Алызында сүткүр болгаш

Аажок мерген угаанныг сен.
Инек: (хүлүмзүрээш, хүнче көргөш,
чалбаргылааш)
«Чонум, чуртум, көвей малым
Чолдуг боорун күзээр-дир мен
Аптарамны ажыдыптайн,
Ам-на таптыг, топтап көрээл.
Аас-кежикти, өөрүшкүнү
Улуг-улуг чедишкыннерни, эп-
найыралды бодаан күзөлдөрдү, быжыг
кадыкшылды өг-бүлө бүрүзүңгө буян
кежик доктаар болзунам! — дээш, оон-
даа хөйүнү арбын кылдыр сүп-ла алдым.
(аптарадан белектерни уштуп чугаалаар)
Күске:
Эки-даа бол, багай-даа бол,
Хүлээлгемни күүсеттим
Элээн чылдар көрүшпөс бол,
Хүннүң сен дээш «тейлеп чорууйн»
Байырлыг че, менди чаагай!
(Күске чоруптар)
Инек:
— Адыр-адыр «Инектиг кижилер тодуг»
— дижир
Ажы-төлүм силерге
Суй белээм сөңнээримде
Чаагай чырык күзөлдөрдү
Чаламага азаалыңар.
(«Чаламага» өңнүг кожаалар баглаар.
Баглаан соонда боова-боорзак, чигирзиг
чөмнөрни уругларга үлээр).
Башкарыкчы 2:
Шагның чаагай эргилдеси.
Шагаа хүнү үнүп келди.
Чаңчыл ындыг, артыш саңның
Чаагай чыдың айдыңаңар.
Чарлып болбас ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагызың дег камнаал
Салгалдарга дамчыдаал.
Шупту: Шагаа-биле! Шаг чаагай,
Шагаа чаагай! Курай-курай! («Шагаа»
дугайында хөглүг ырыны салыр)
Светлана ОНДАР.
Кызыл кожуун. Каа-Хөм суур.

ЭРТЕМ ТӨВҮНҮҢ ШИНЧИЛЕЛДЕРИ

Тываның эртем төвү республикада чаа тургустунган-даа бол, эртем талазы-биле күштүг албан черлериниң бирээзи. Ол 2019 чылдың февраль айда Делегей чергелиг Убсу-Нуур аттыг биосферлиг шинчилелдер төвүгө үндөзүлгөттү, ажиттыган. Удуртукчузу – биология эртемнериниң доктору, доцент Чойган Николаевна Самбыла. Төптүң кол сорулгазы – республиканың социал-экономика сайзыралынче угланган чаңгыс аай эртем-техниктиг политиканың деткимчези болгаш академиктиг, дээди өөрөдиге болгаш оон-даа өске адырларның эртемин хаара тудары, каттыштырары.

Амгы үеде төпте ниитилел болгаш бойдус эртемнериниң лабораториялары, регионалдыг өөрөдигениң эртем талазы-биле үделгезиниң отдели ажилдап турар.

Тываның эртем төвүгө ниитилел эртемнериниң лабораториязы 2019 чылда ажиттыган. Төөгү, этнография, экономика, экология талазы-биле эртем ажилдакчылары шинчилел ажилдарын чорудуп турар: Башкирияның күрүне университетиниң аспирантызы, Тыва төөгүнүң, Тыва Арат Республиканың албан-шериг төөгүзүнүң, тыва демдектер болгаш таңмалар, бурунгу түрк руналыг бижиктиң специализи Борис Борбак-оол-ович Монгуш, Москваның М.В. Ломоносов аттыг күрүне университетиниң этнология кафедрасының диссертантылары, Моолдун күрүне университетиниң моол дыл талазы-биле Делегей чергелиг стажировкасының киржикчилери Аржаана Конгу, Анай-Хаак Базырчап, Новосибирскиниң экономика болгаш үлетпүр бүдүрүлгезиниң Институдунуң аспирантызы, Кыдаттың «ногаан экономика» талазы-биле проектизиниң киржикчизи Айдыс Темир-оол, Санкт-Петербург хоорайның информатистик технологиялар, механика болгаш оптика университетиниң магистратуразының доозукчузу, Американың Каттышкан Штаттарының экологтук стажировкасының, Японияның Сайтома университетиниң стажёру Чинчи Монгуш. Ук ажилдак-

А.П. Темир-оол Экология болгаш ниитилел деп аттыг форум үезинде. Вологда, 2020 чыл.

чылар бойдус эртемнериниң лабораториязының специалистери-биле сырый ажилдап, гуманитарлыг болгаш бойдус билиглериниң аргаларын ажыглап, чаа болгаш солун шинчилелдерни чорудуп турар.

Фундаменталдыг кол эртем угланышкындан аңгыда, Тываның социал-экономика хөгжүлдизинче угланган ажилдарны күштелдирген. Ол дээрже Тыва иштинге туризмни сайзырадыры, экологтук болгаш этнологтук экспертиза ажилдарын чорудары, орхон-енисей бижики аныяк өскенге өөрөдиги, тыва чоннун төрөл-аймактарының тывылганының төөгүзүн, оларның таңмаларын кожууннарның сайзыралына хамаарыштыр өөренири, Тываның доктаамал социал-экономика сайзыралының (Sustainable Development) чидиг айтырыгларына «угаанныг специализация» (Smart Specialization) аргаларын ажыглаары, республикада бок айтырыгын амгы үениң мурнакчы технологияларын ажыглап тургаш, шийтпирлээри дээш оон-даа өске шинчилелдерни чедишкенин чорудуп турар.

2019 чылда Борис Монгуш «Тываның күрүне демдектери» деп монографияның бир авторларының бирээзи болган. Анай-Хаак Базырчап Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун аныяк эртемденнериниң шинчилел ажилдарына 2019-2020 чылдарда деткимче грантызының тилекчилериниң бирээзи болган.

2020 чылда лабораторияның ажилдакчылары республика чергелиг «Тергил аныяк эртемден» деп конкурска, янзы-бүрү Делегей болгаш Россия чергелиг, регионалдыг эртем-практиктиг конференцияларга болгаш өске-даа хемчеглерге чедишкенин киришкенер. Республиканың аныяк эртемденнерин мөөңнеп, «Регионнун интеллектуалдыг потенциалы» деп семинарны организаастап, бир дугаар чыышты 2020 чылдың октябрь айда эрттирген. Ук семинар 2021 чылдан эгелеп республиканың эртем талазы-биле албан черлериниң аразында «көшкүн» болуп, улаштыр аныяк эртемденнерни хаара тудуп, шинчилелдерин чугуладыр.

Тываның эртем төвүнүн ажилдакчылары Россияның эртем хүнү таварыштыр республиканың шупту эртемденнеринге, аспирантыларына болгаш эртемни сонугурап чоруур кижилерге байыр чедирип, Людвиг Андреас Фейербахтың «Эртемге ынак болуру дээрже-ле шынгаш ынак чорук-тур. Ынчангаш эртемден кижиниң мөзү-бүдүжү шынчы чоруктан адырылбас ужуруг» деп чугаалааны ышкаш, алыс шынны эчизинге чедир тып чоруур күзедивис.

Аржаана КОНГУ.

А-Х.О. Базырчап Моолдун Улан-Батор хоорайда моол дыл стажировкасының үезинде, 2017 чыл.

- **Республиканың аныяк эртемденнерин мөөңнеп, «Регионнун интеллектуалдыг потенциалы» деп семинарны организаастап, бир дугаар чыышты 2020 чылдың октябрь айда эрттирген. Ук семинар 2021 чылдан эгелеп республиканың эртем талазы-биле албан черлериниң аразында «көшкүн» болуп, улаштыр аныяк эртемденнерни хаара тудуп, шинчилелдерин чугуладыр.**

Чаа ном

«ТЫВА УЛУСЧУ ЭМНЭЭШКИНИ» НОМЧААШ...

2021 чылдың бүдүүзүндө Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы, Улуг-Хем кожуунун болгаш Хайыракан сумузуңун хүндүлүг хамаатызы, улусчу эмнекчи Станислав Күжүгетович Серенот «Тыва улусчу эмнээшкни. Тудугжулар болгаш домчулар» деп номун биске, номчукчуларга белек кылдыр сөңнээн. С.К. Серенот башкыны бүгү Тывада билбес кижилер ховар-ла боор. Ол улусчу эмнээшкниниң янзы-бүрү аргаларын ажыглап, чоннун кадыкшылын экижидип, ачы-буянын чедирип чоруур буянын башкы. Ол Кызылдың эмчи училищезиниң фельдшер салбырын, дараа-зында Кызылдың күрүнениң башкы институтунун биология, химия факультетин дооскан. Оон ада-өгбелеринде лама-даа, хам-даа кижилер турган, ынчангаш бо башкыда ызыгуур салгаан салым-чаяан база бар. С.Серенот Тывага сарыг шажынны катап сайзырадырына, субурганнар тударына улуг үлүг-хуузу кирип чоруур.

«Тыва улусчу эмнээшкни» деп ном авторнун хөй чылдарда чыып, шинчилеп келгени эртем-шинчилел ажылы болур. Ажыл 4 кезектен тургустунган: ол дээрже эм оъттар болгаш оътчулар, тудугжулар, домчулар, ханнаар кижилер. Бо номда чүгө 1-ги, 2-ги кезектери-дир, арткан кезектерин автор чоруту ном кылдыр үндүрер. Домчуларның, тудугжу эмнекчилерниң шаг шаандан бээр тыва чонга дузалап чораанының дугайында, эрги үениң эмнээр аргаларын бо номда чедимчелии-биле тайылбырлаан. Номчугаш 400 кезектиг.

«Тыва улусчу эмнээшкни» деп номну Тыва үндезин культуру төвүндө садып алгаш, улуг сонугурап-биле номчудум. Номнун даштыгы каасталгазы-даа чараш, утка-шынары-даа бедик, авторнун бижээни-даа дыка

солун болду. Хамчык аарыглар көвүдзүн, эм-таң өртээ аартаан бо берге үеде улусчу эмнээшкниниң аргалары, домнары, камгалалдар чонга эргежок чугула херек болгай.

Номнун эгезинде автор домчу болгаш тудугжу эмнекчилер дугайында сактышкындан чыып бижээн, моон мурнунда шак бо теманы кым-даа чырытпайн турган болгай. Домнаар, эмнээр Долчамаа Кечил-оол, бургандан чаяаган тудугжу Олег Павлович Тойдук, улусчу эмнекчилер Норбу Шуургановна Соян, Белекей Куулар, Бошкакжык Чымбаевич Кара-Сал, Улуг-Хем кожуунун Көк-Чыраа суурда Кызыл-Уруг Донгаковна Санчат-оол – бо кайгамчык салым-чаяанныг кижилер дугайында сактышкындан бижээн. Тудугжу эмнекчилер баш сөөгүнүн, мээниң, оорга сөөгүнүн кемдээшкенин чедимчелиг эмнеп, кадыктыктарны эвинче кирип тудуп, аарыг-човулаңдан адырып, чоннун кадыкшылын экижидип, улуг ачы-буянын чедирип чорааннар. Чаңгыс чижек. Тываның улустун чогаалчызы Маадыр-оол Ховалыгның «Бошкакжыктың бажым тиин киригени» деп сактышкында автор аварияга таварышкыш, башка улуг кемдээшкни алгаш, эмнелгеге 45 хонук иштинде эмнеткеш-даа сегивзүн турганын бижээн. Чадаанада Бошкакжык Кара-Сал деп тудугжу эмнекчи бар деп дыңнааш, чеде бээр, тудугжу эмнекчи бажының тиин эдип каарга, М.Ховалыг доп-дораан сегий берген. Автор «Тудугжу Бошкакжык Кара-Салдың ачызында ам бо хүннерге чедир чырык хүн адаанда чурттап чор мен» – деп өөрүп четтиришкенин илереткен. Бошкакжык Кара-Сал кырган-ачайны таныыр мен, ол бистиң чаңгыс чер-чурттууусу, Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан суурнун Дөргүн кудумчузунга чурттап чораан, хөй ажы-төлдүг, мал-маганныг, ажыл-ишчи өг-бүлө чораан. Дыка хөй кижилерге ачы-буянын чедирип, амы-тынын ап чораан, буянын, ховар салым-чаяанныг кижилер.

Көк-Чыраадан улусчу эмнекчи Кызыл-Уруг Санчат-оол бо хүннерге чедир чонну хүлээп ап турар. Мен 5 чыл бурунгаар уйнуу гастрит аарый бээр, бо эмнекчи барып, арга-сүмезин алган мен. Боду дыка бөдүүн, биче сеткилдиг кижилер болду. Ында ырак-чооктан келген

кижилер эндерик болду, орус омактыг-даа кижилер бар. Ол орус эр кижилер: «Уйнууус дүне ичелээр апарган, ынчангаш дуза дилеп келдиз, оон мурнунда-даа бо эмнекчиниң ачы-буянын көрүп чораан бис» – деп чугаалады. Ында улус: «Бо эмнекчи арага-дарыны ишпейн баар, аңаа хөөн чок апар кылдыр домнап турар» – деп чугаалажып турар чорду.

Улусчу эмнекчи, бургандан чаяаган тудугжу, ам бистиң аравыста чок Олег Тойдук хөй-хөй кижилерге ачы-буянын чедирип чораанын билер бис. Бо ховар салым-чаяанныг тудугжунун эртежик-ле «адының бажы хоя» бергени дыка-ла хомуданчыг. Аңаа эмнеткеш, экирип сегзүн кижилер «Шын» солунга сактышкындан бижири күзенич. «100 катап дыңнаарының орунга, чаңгыс катап көргени дээр» деп чугаа бар, ынчангаш номчукчуларга бо ховар номну Тыва үндезин культуру төвүндө садып алырын сүмелээр-дир мен.

Бо номда автор домнап-шипшир аргаларны тодаргайы-биле бижээн. Чижээлээрге, дискет үнген каракты тарбыдап домнаары, эмиг сүдү дүшпээнде база эмиг сүдү чиде бергенде дээш оон-даа өске. Ол ышкаш сыын мыйызындан база араатан аңарның азыг диштеринден камгалалдар, азырал амытаннарды кылып алыр домнар, кештер-биле домнаар аргалар дугайында билип ап болур.

«Тыва улусчу эмнээшкни» деп номну бижип, парлап үндүреринге С.Сереноттун өг-бүлөзи улуг дузаны көргүскен. Уруу Саглай Малбык-оолга, огуу Сайдашка болгаш өөнүн ишти, деткимчизи, сүмелекчизи Нина Даш-ооловнага өөрүп четтиргенин илередип, чылымчак сестерни бижээн.

Шак мындыг ажыктыг, ханы уткалыг, солун, номчуштук номну 70 харлаан юбилейинде биске, номчукчуларга белек кылдыр сөңнэни дээш хүндүлүг башкыы Станислав Серенотка, оон демниг, найыралдыг өг-бүлөзине улуу-биле өөрүп четтирип, бүгү-ле эки чүүлдерни, чогаалдык чедишкенин күзеп, дараа-зында номнарны база манап артывыс.

Ольга САЛЧАК.
Кызыл хоорай.

Эки кылган ажил Элеп чиппес алдар

Бир-ле дугаарында Владимир Думатович чер биле дээр тудушкаанда кайгамчык бедик, улуг, мокулчак ак, меңгилери чайыннаан Мөңгүн-Тайганы, Мугур хемниң бети талазында Кара-Даг баарында кызыгаар заставалыг (амгы үеде ында өрт чери), аэропорттук «Эрги суурну», Мугурнуң үстүү талазында школа, чагырга бажыңы, баня, садыг, гостиница чергелиг чаа тудуларлыг «Чаа суурну» көрүп кааш, кезек када мага хандыр кайгап, магадаан.

Мөңгүн-Тайгага партия райкомунуң бирги секретарына ажилдаар кылдыр В.Д. Хемер-оол томуйлаткан хүнүндө бээр төптөн ырак бо кожуунда эң берге айтырыг – орук харылзаазы болурун-биле берген. Чер кыры орук Моол таварты чүгле чүк машиназы-биле Хандагай-тылааш, Моол таварааш, катап Тываже киргеш, Мөңгүн-Тайгага кээр. Самолёт АН-2 ушса-даа, шуурганнап, агаар баксы-раанда, ай чыгы-даа ушпайн баар. Чон, ылаңгыя студентилер Моол таварты 2-3 кызыгаар эртип, хинчкентенип-ле чораан. Моол кызыгааржылар хүн чаа-ла алып чыдырда, «солнца нет, ночуйте!» – дээш кызыгаар эртирбеске хары черге хонуп, ап чораан тарбаган, чүү-хөөвүстү өрттедиптер турган үе чүве.

– Дорт орук дугайында эмчи кижиге бүгүн чүге бижий бердиң? – деп айтырыгга харыым бо-дур: 1986 чылдың август айда Владимир Думатович база Вера Андреевна Хемер-оолдарның өгбүлөзи 13 харлыг Долаана, 10 харлыг Чодураа, 5 харлыг Баир ажы-төлү-биле Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксы суурунга көжүп келген. Төп кожуун эмнелгезинге педиатр база кол эмчилеп турар үемде келген терапевт Вера Андреевна-биле эгин кожа кады эмчилеп ажилдап турду-вус. Мээн өөм ээзи Кара-оол Биче-оолович Донгак тудуг-септелге участогун (РСУ) удуртуп тургаш, райисполкомнуң оралакчы даргазына ажилдай берген.

ТЫВАНЫҢ ХОРАЛАКЧЫЛАРЫ

«Ат өлүрүнүн орнунга бот өлгөни дээр» – деп тыва үлгер домак бар. Кижиниң, чоннун, чурттуң ады-сураа хөлчөк уткалыг, чугула, чүге дээрге эки азы багай талазы-биле чон аразына азы делегейге тарай берип болур. Бир эвес багай талазы-биле тарай бээр болза, ол хирден адырлып алыры дыка берге.

Чамдык кижилерниң солун-сеткүүлге, интернетке Тываның дугайында багай талазынче бижээн, шынга дүүшпес чүүлдери каяа-даа багай салдарын чедирип чоруур.

Ярославль облазында шериг эртрип чоруур оолдарны тывалар дээш бастып, куду көрүп турарын солундан номчудум. Ол шериг черинде Шойгуну бактап, оолдарга мынча деп турар: «Сайыт шериг эртеми дооскан бе? Ол миллионнар оорлап турар. Шериг акшаази оорлаан...!» Ол билдингир, «Риск» солунуң бижип турар чүүлдериниң сестерин кара олчаан чугаалап турар.

«Рискиниң» кижилер нүгүлдээн, Тываны бактаан, орустарны Тывадан кызып үндүрүп турар деп шынга дүүшпес нүгүл-хову бүгү делегейде тарап, сонгаар өске черлерде өөренип, чурттап, шериг эртрип чоруур чаңгыс чер-чурттугларывыска багай салдарын чедирип турар. Бистиң Тывада «Риск» солунуң ээзи, мындыг өөдежок, куду деңгелдиг, хоралакчы, дайзын кижиге чурттап чоруур.

Чүгле ол эвес, бистиң чамдык тывалар база аңаа катчып, солунуң тайылбыр, бодал бижири черинде Шойгунуң, Кара-оолдуң база өске-даа кижилерниң дугайында чүү-даа деп турар. Олар ол өөдежок кижиниң багынга боражып, боттарын, тыва чонун бактап турарын медегер билбестер. «Өг-бүлөгө четпес кижиге черле турар» – деп орус үлегер домак бар. «Дөмөй чүве дөмөй чүве тыртар» деп база чугаалаар.

Алыс дөзүн сайгарып албайн чыткаш, кызы бода-

«ШЫННЫҢ» почтазындан

(Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

ДОРТ ОРУКТУ МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЕ

Ол үе чымыштыг-ла турган... Кожуунуң кадык камгалалы-биле чергелештир малчын бригадтарже үнүүшкүннерни удаа-дараа кылып, кадарчыларны шинчип, эмнер садып, беседа кылып, иштиг херэженнерни учетка ап, өлүп-хораар чорукту болдурбас, чаштарның кадык өзүп көвүдээрин чедип алыр дээш ажилдап турган ол үевисте, терапевт эмчи Вера Андреевнаның ажилына кызымаан, биче сеткилдин, кижилерге топтуг хамаарылгазын эскерип үнелээн мен. Өгбүле кижигүннериниң мергежилдериниң чаңгыс аайы, ажы-төлдери вис көвейи бистиң өг-бүлелеривисти чоокшулаштырган.

• **Тоолайлыгының бир адыры – Дүңзе хемни шаанда кыдат садыгжылар кечерде, аъттары дага чок боорга, дүңзе таакпызын чинден уштуп, төп тургаш, арай боорда эртип алганнар-дыр. Оон ам-на Дүңзе деп атка чединген хем бо.**

Саадак артты ажилдыр дорт орук кылырын Владимир Думатович үргүлчү бодап чораан. Долгандыр даглар дистиңишкен, чүгле дизелдиг электростанция суурнуң чырыын хандыраар, ыяш чок, мал ажил-агыйлыг, төптөн оранчок ырак бо районнуң сайзыралын дүргедиринге чогуу чүү эң ажыктыг боорун удуртукчу В.Д. Хемер-оол чон-биле, ылаңгыя көрбээни чок улуг назылыглар-биле чугаалажып, дуржулга солчуп, кады ажилдап турар коллегалары – Шой-оол Иргитович, Алексей Куңгаевич, Сарыг-оол Биче-оолович, Дилак Салчак-ович, Валерий Балдыевич, Кержек-оол Иргетович болгаш өскелер-биле-даа сүмелешкен соонда дорт орук кылырын дугурушкан. Ол хей кижилер аразында зоотехник мергежилдиг, альпинист ачам Шөмбүл Кыргыс Сундуевич база бар. Шаа чалдыр дарга дүн-хүн чок, бүгү күштү мөөңөп, шийтирлиг ажилдап эгелээн.

Аъттыг Салчак Тока 1936 чылда Барлык, Тоолайлыг хемнерни таварып, дош кыры-биле Мөңгүн-Тайгага («Каргыга чорааным» ном) келген, а 1946 чылда Мөңгүн-Тайганың шыпшык бажынче бир дугаар үнген 12 орус, тыва альпинистер аъттыг Мөңгүн-Тайгадан Барыин-Хемчикке чайын, сугга дүже казып, база боладып («Азия диптиң төвүнде» ном) чораан. Ол номнар-биле таныш болгаш бо черниң байдалын шинчилеп чораан аъттыг Владимир Хемер-оол өөрү-биле Барлык хемни дош кыры-биле кешкеш, чайгы үеде бээр семээн ажыг чогуу миннип, көвүргүлөр тудар болза эки-дир деп бодап чораан. Хемни кызып алган ийи

талада даглар-ла даглар... Кызаа кашпал иштинге өрү көөргө, дагларның баштары булуттарда үскен дег көстүр; кижиниң тыныжы чедишпес-даа ышкаш апаар. Чамдык кызаа черлерге каян-даа хүн херелдери деңбес ирги бе деп бодап чорда, Владимирниң оң талазындан Берт-Ой деп хемчигеш катчып келген. Ооң бедиктен баткан шуралгаа дошталдыр доңза-даа, иштинде суг, дош өттүр дириг чылан дег, дырыңайдыр агып чыткан. Барлык хемниң чайындыларын аъттары-биле каш удаа сүстүрүп кежи чорааш, Тоолайлыг хемде өшкү, сарлык кадарчыларынга келген. Шилгедек дурт сынныг, хүрең-кызыл додуккан шырайларлыг, бодун алдынары дыка төлөптиг, маажым, хүндүлээчел тоолайлыгжылар-биле таныжып, шайлап, хөөрөшкен-даа. Дарганың дорт орук кылыр дээн саналын олар изии-биле деткээнер. Ол кандыг хемнер, кайыын акканыл, орукту канчаар кылырын мал-

чыннардан сонуургаан. Олар даргага мынчаар тайылбырлааннар:

– Барлык-Бажы болгаш Тоолайлыг Мөңгүн-Тайга кожуунуң кончуг кадыр-берт дагыг девискээрлери болур. Бо хемнер дужа келбиче кеже чүгүртү бээр бичии хемчигештер эвес, а часкы сарыг-сугда, чайын үргүлчүлөлдиг чаыстаашкыннар үезинде дажый бээр, – Эрес-оол Бады-Очурович сарлык сүдү-биле сүттээн шайын даргаже сунмушаан, уламчылаан, – Ол үеде суг дүвүнүң инек-даштары казырткайнып дагжап, чамдык кижиглерни дуй хорумнай бээр дыка шапкын хемнер бо. Маңаа дендии быжыг көвүргүлөр кылбас болза, хоржок, дарга.

Кижиге кырадыр кылаштаар арга чок бизеңнер, сүүрлер, чаңгыс тайзы базар болза, дөвүн хемнер дүвүнге кээп дүшкү дег, эзир безин элээн куду шүүргедеп ужуп эртер эңгимелер, өрү көөргө, чүгле кылагар көк дээр көстүр ханы кашпалдарлыг, өй-өйдө көктүп чыдар көшкелерлиг, өшкү безин туруглай бээр куржааңгыларлыг Барлык-Бажынга, Тоолайлыгга орук кылыры кончуг берге-даа бол, Владимир Думатович туруштуг, шудургу ажилдап кирипкен. Ол-ла чоруп тургаш, малчыннарның төрөөн чуртунга ынаан, кадыг-ширин бийдузунга шыдамын, ажил-ишчизин магадап, черлер аттарының төөгүзүн сонуургап дыңнаар турган.

Дүңзе хем Барлык ышкаш, дүрүштүр октаан сыдым дег, ол-бо талазынче эгген черлеп, дош кылап чорда, даргага малчын Кара-оол Ооржак хөөрөп чораан:

– Тоолайлыгының бир адыры – Дүңзе хемни шаанда кыдат садыгжылар кечерде, аъттары дага чок боорга, дүңзе таакпызын чинден уштуп, төп тургаш, арай боорда эртип алганнар-дыр. Оон ам-на Дүңзе деп атка чединген хем бо.

(Уланчылыг).

Зоя ДОНГАК,
эмчи, Россияның журналистер
болгаш Чогаалчылар эвилелде-
риниң кижигүнү, аспирант.

Шүлүк кыдыраажындан

ЫНАКШЫЛЫМ

Хоюг караан чончу бөдүүн аажы-чаңың
Херээм долган бодалымга бо-ла кирер.
«Ховар кыс» — деп, дээрже үндүр мактавас мен,
Холуң суйбааш, херээм хостуг апаар чорду.
Ырак, узак черде-даа эвес кожа чорааш,
Ызынып чоктай бээр мен ужуру чүл?
«Ынакшылга назы турбас» дижирийк чоп
Ынчангаштың харызын оон дилээр бис бе?
Хүннер эртер, дүрген-не сээ барзымза деп,
Дүвүрзэн мээң сеткил-чүрээм доктааттынмас.
Карактарым шийиптер мен, көстүп кээр сен
Харын аңаа сагыш намдап чымчап келир.
Ынакшылым сеңзэ күштүүн билип көрөм
Ыглаар чыгы чоруурум дээш эпчоксунма.
Энерелдиг эжим сени уттуп болбас,
Эрзиг быжыг ынакшыл дээш чоргаар чор мен.

ХОМУШКУЛАР

Чапты берген делгем хову
Чараш кужу Хамнаарак дег,
Хөөмейлеп, ырай бээрге,
Херээ хостуг хомушкулар.
Ачыр-дачыр тулчуп тургаш,
Алдан дөртке шүглүп үнер.
Аъды эртер, шаңнал алып
Адаарганчыг хомушкулар.
Дайын-чаага дүжүп бербейн,
Танкылыг халдап тургаш,
СССРЭ-ниң Маадыр адын
Чедип алган хомушкулар.
Өскөн Тывам тайга-сынын
Өңгүр кылдыр каастап турар
Чойган, пөштүң чаражы дег,
Чоргаар сынныг хомушкулар.
Алексей ХОМУШКУ.
Кызыл хоорай.

лы-биле Тывада амыдырал бактаар, дарга-бошкалар бактаар, аңаа удур кижилер база бар. Олар үш кезекке чарлып турар: бирээде, чүве сайгарып билбес (ажы-биле чугаалаарга, мелегей) кижилер; ийде, дарганы бодун амы-хууда көрбес кижилер; үште, чазак-чагыргаже чүткээн кижилер.

Болар чүгле боттарын бодаар, Тываны сайзыразын деп бодабайн турарлар. Кыдында олуруп алган, дырт-парлаан, багай сөстөр октаан, эки чүүлдер эскербес, чүгле багай талазынче көөр, кандыг-даа ажык-дуза катпас. Бир эвес ылап-ла, Тывавыс сайзыразын деп аарып чоруур кижиге болза, ооң амыдыралына киржип, Чазак Даргазына кандыг-даа кижиге олурар болза, арга-шинекиг болза, арга-сүмезин, саналын берип, дузалажыр ужурул.

Дуза кадып, чонну каттыштырып, Чазак-чагырга-биле чонну чаңгыс демниг болдурар тудум, оларның аразына шаанчак хап, харын оларны дедир аңгыланаштырып турар, ол хөлчөк хоралыг. Мен мында барымдаа чок хоп-нүгүл, шын эвес көрүштөр дугайында чугаалап тур мен. Ылап-ла барымдаалыг четпестер сойгалаары ол көңүс аңгы херек-тир. Чижээ, Шойгуну миллионнар оорлап турар дээн-дир. Ону көргөн кижиге бар бе? Ол дээш ону судтап каан бе? Ол дээрже коргунчуг нүгүл-дүр. Тывада өске-даа чазак-чагырга удуртукчуларын багай ажилдап турар, оорланып турар дээр, бир эвес ол ындыг эвес болза, ооң-биле дөмөй, нүгүл-дүр. Нүгүл кылырга, Октаргай хоойлузу үрэни дээш, карма хоойлузу-биле кижиге боду кеземче алыр. Караа-биле көрбээн чүвезин чугаалаарга — нүгүл болу берип болур, кулаа-биле дыңнаваан чүвезин чугаалаарга — хоп болур. Кижиниң бодаан бодалы, чугаалаан сөзү улуг энергия боор, ол хөлчөк хоралыг, үрегдекчи-даа болуп болур азы хөлчөк буянныг-даа болуп болур. Шеригде турар оолдарга хамаарыштыр чугаалаар болза, хоралакчының салып турар багай сөстери бодунуң үрегдекчи ажилын чорудуп турар. Аксым-на бар дээш, бодал чок сөстөрни кижиге каяа-даа эдип чорбас болза эки. Шугум чазарда, шыгаар, шуугаар мурнунда, боданыр.

Шыдыраа ОНДАР.

(Уланчызы. Эгези № 4 "Шында")

Ийис уруглары өөредилгезин дооскаш, өг-бүлелерлиг болуп, ада-иезинден аңгы өске черде чурттап бергенер, үш дугаар огу бир-ле улуг хоорайның өөредилге черинде, а артканнары база-ла ийистер школаны доозар чыгай берген. Ынчангаш бирги көрүштөн чуртталганың таваа тургустунган деп болур, ынчалза-даа бир-ле чүүл чедир чугаалаттынмаан хире.

Тырып Маасага «Суурнуң чагырга даргазының кадайы» деп ат дыка-ла тааржыр, ооң сеткилинге «Суурнуң чагырга даргазының агайы» болуру таарымчалыг. Ол бодун кымдан-даа өрү – Төнүүттэниң кол кадыны кылдыр бодаар, хөй-хөй айтырыгларны, суур чөвүлелиниң сайгарылгазы болбаанда, боду-ла телефон дамчыштыр шиитпирлеп кааптар чаңчылдыг апарган.

Чырып Миисэ бодунуң кадайының шак ындыг чоруктарыңче онза кичээнгей салбайн турган. Ол шоолуг-ла чугаакыр эвес, үргүлчү-ле бодунуң ханы бодалдарынче шымны берген чоруур. Чүгө бир катап, школага ужуражылгага чорааш, башкылар өрээлинге хенертен кире халып келген аныяк уругну – өөредилге эргелекчизин көрүп кааш, ол шуут өскерли берген, өөрүшкүлүг хулүмзүрүг ооң муңгаргай шырай-арнын чырыдыпкан, а ол өй меңээ эскертинмейн эртпээн.

– Чүү болганы ол, өңүк? Ону танывадың бе? Ол Артемьева Таян ыш-кажыл! Интернатка чурттап турду, бичии класстарга өөренип турду – деп, өңнүүм меңээ бүзүредип сагындырарга-даа, мен ону сактып чадап каан мен. Тос-он класстың кыстарын ырактан кайгап көргөн-даа болза, кандыг-бир бичии классчы уругже кичээнгей салбаан-дыр мен! Шак ол думаа-халаң тенек чүвөлөр кажан-бир шагда өзүп кээр, олар көңүс өске кижилер алаар дээрзиниң дугайы ол үеде киж бажыңа каяа турар ийик. Хөй-ле оолдар, уруглар ынчангы хевээр, элээди хевээр кылдыр бодаттынар!..

Ол чылын ийи катап болган үр болгаш изиг соңгулдалар түңнелинде бодунуң төрөөн районумдан Дээди Чөвүлөп депутаты кылдыр депштитирдим. Бодунуң депутат хуусаам эгезинде, бирги сессия соонда-ла изиг түлүү-биле соңгукчуларымче чүткүлдүү-биле дораан-на халтым, Чаа эрге-чагырганың ажил-чорудулгазының дугайында чаа-чаа медээлерни дыңнаар дээш, чон база чыгып келикээр-ле болгай. Түңнелинде, канчаар чурттаарыңа өскелерни өөредиринге ынак каш-ла кырган ашактардан аңгыда, шак ол ужуражылгаже кым-даа келбээн. Тускай хулээп алышкын үезинде, эге дээр-зінде депутаттар таварыштыр чаш уругларга саазыннар айтырып (памперстер ынчан чаа-ла амыдыралче кирип турган) шиитпирлеп бээрин негээн санныг-ла кижилерниң соонда, бүгү-ле чүүлдер дугайында хомудалын илередир каш-ла соллу-сакпай кижилерден аңгыда, кым-даа артпаан. А ам бо, мен таварыштыр ашаан эгидип алырын күзгөн Тырып Мааса мээң мурнумда олуруп турары ол...

«Чырып Миисэ өске кадай-биле катчып алгаш, беш ачы-төлүн каггаш база кадайы-биле чара бадыланчып алгаш, суур чагыргазыңа ажилдавайн, өске черге чорупкан» дугайында төөгүнү бодун чаңгыс эвес удаа дыңнаан мен. Өг-бүлө чуртталгазы быжыг болур деп билип чораан болганымдан Чырып Миисэниң бо чоруун иштимде шуут-ла деткивейн чордум.

Иштимде билдинмес сүрээдел-биле, кандыг-бир аргазын көрүп, дузалажырын аазааш, дүргөн үндүр үдептерин кызыттым.

Чырып Миисэ чаа кадайы-биле район төвүңге чурттаарын кызытканнар, ынчалза-даа каапкан кадайы, Тырып Мааса, оларга амыдыраар арга бербестеп

туруп бээрге, өске черге чоруй барганнар. Ооң соонда аңгы-аңгы чугаалар хаая дыңналыр апарган: «уруг азырап алган», «кадайы божуп чыда чок апарган», «эрги кадайыңче эглип келген»...

Ол үеде кежиг черге чанар дээш машина бадылап тура, Чырып Миисэ-биле ужуражы бердим. Ол бодунуң машиназының мурнунда хөлестеп чыдып алган болду. Ооң мурнунда-ла хөй сөс чок боду, бо удаада кысказы-биле хөөнүг-хөөн чок чугаалажып кагды... Карактарының ынчангы дег чырыы чок, делгем эгиннери безин бичелеп калганзыг, хөрээ ишкээрлеп кире берген, мырыңай-ла кырган ашак апарган. Мен кыптыга бээр аажым-биле, берге үеде өңнүүм меңээ дузалажааныңа хомудап артым.

Мөңгө ынакшыл дугайында тоожу

Ол таварылга ынчаар-ла эрткен. Ооң соонда, беш-алды чыл эрте бергенде, Соңгу черниң биче-буурай чоннарыңа алдарлыг, үлгерли-биле туттунган Кыр-салаах² суурже сургакчылап чоруур апарган мен.

Ооң мурнунда турган эрге-чагырганың даштыкы журналистерге «биче-буурай чоннар дээш Совет эрге-чагырга кайы хире сагыш салып турар-дыр, көрүңер» деп карак чаап туттуруп кааны ыраккы суурлар ам эргижирээн болгаш, одалга системалары үрелип, дадарып калган, ынчангаш сөөлүг чылдарда бүгү суурлар демир суугуларже дорт-ла кирипкеннер. Кырсалаахты ол салым база-ла оюп эртпээн. Суурну долузубиле бот-хандырылгаже шилчидериниң план-төлөвилели келгенде, харын-даа кырсалаахчыларның талазындан төлөвир аргазының дугайында чагаа-бижикке мен кайгап, элдепсинмээн мен. Ол бүгүнү бодум удуртуп, төлөвилел шыяр үш кижиден тургустунган бригаданы баштап алгаш, Кырсалаахче чоруптум. Чүкк самоледунга арай деп-ле сыңып, кандыг-бир хааржактар, узун хос демирлер аразыңа, ында пианино безин чүдүрүп кааныңа кайгап-харап чорааш, адак сөөлүңде Кырсалаахка ужул чедип келдивис. Бистерни семис шыырак херээжен киж – суурнуң чагыргазының баштыңчызы уткуп алды. Конторага шай кудуп хүндүледи. Ооң соонда кылыр ажилывысты көргүскөш, сургакчылаашкын үезинде кымның каяа чурттаарын хуваап кагды.

– Мында силерни таныыр бир киж бар. Силерни оон бажыңыңа чурттадып каарын дилээн чүве. Боду октаттыңан алдын казар черге геологтар чедирип чоруй барды. Кежээ, орайтадыр чедип келир. Бажыңыңа бичии уруу бар – деп, херээжен-чагырыкчы ажилчын, байдал-биле болгаш дүргени-биле мээң удуур, чыдар черимни шиитпирлеп каапты, а мен үдекчиниң дузасы-биле турар ужурлуг тодараттыңан черимче углаптым.

Мен мооң мурнунда Кырсалаахка чаңгыс-даа кээп көрбээн-дир мен. Ынчангаш суурнуң бажыңнарын, тудугларын кичээнгейлиг кайгап чоруп ордум. Колдуунда кур черлиг Казахстанның чурттакчыларыңа көрдүнгөн төлөвилелдер-биле туттунган, соңгу чүктүң шүрүүн бойдузунга таарышпас ийи аал чурттаар ыяш бажыңнар. Ынчангаш кыдыынче үне бергеш, шак мындыг бажыңнар канчап чылыг тудуп турарын сонуурган көрүп тур мен.

– Силерниң бо бажыңнарыңарны кым тутканыл?

– Сактырымга, Абыйның чурттакчызы, нийи... Мен көңүс бичии турган мен, нийи, шуут сагынмас-тыр мен, нийи! – деп, үдекчим соңгу черниң чугаазының аяны-биле харыылады.

Алдарлыг тудугжу Илья Николаевич

Ефимовтуң «холунуң үжүү» кымның-биле-даа солуп шыдаттынмас! Чылыг агаарлыг чурттарга көрдүнгөн бажыңнар төлөвилелин, мөңгө доштуң база Кыдыкы Соңгу черниң байдалыңа кижилер чурттаар кылдыр чүгө ол ынчаар өскерттип шыдаар. Ол шагда-ла бо чырык черде чок-даа болза, соңгу чүктүң чурттакчыларыңа туттунган бажыңнарда кижилер амдыгаа чедир эки чурттап оорлар. Ол кайгамчык-тыр!

Суур адаанда турар бажыңга чоорту чедип келдивис. Соңгу чүктүң чурттакчылары херимнериниң иштиниң харын кажан-даа эшпестер болгай. Херим иштинде харны хүүрек-биле эжип каан, чарган ыяштарны чыып кааны мында соңгу чүктүң чурттакчызы эвес, а «материктен келген киж» бар дээрзин сөглөп

чыдар. Ол кым дээрзин ооң мурнунда айтырбаан бодум, чайгылып боданы бердим.

– Чурттаар ужурлуг ол өг-бүлөм чүү улузул?

– Михаил Прокопьевич, нийи! Бисте чагырга черинде ажилдап турар, нийи...

Бажың иштинче кирип келдивис. Бажың иштиниң бүгү эт-херекселдери, солагай талада соңга дужунда турар бижик столу, ийи сандай, кожазы өрээлде көстүп турар демир-орундан аңгыда, шупту хол-биле кылып, чазап каан болду. Ындыг кончуг нарын эвес-даа болза, кылдыңан эт-херекселдер ыяш-биле ажилдап билир шевер-чазаныкчы киж кылганын херечилеп турарлар. Чеди-сес хар аразында, үскүр сарыг чаштыг, ак-көк карактарлыг бичии уруг аяк-сава чүп тур.

– Тууя, силерге чурттаар акый бодур, нийи! Че, мен чоруптум, нийи!

– Эки-дир!

– Экии!

– Экивеңер!

– Сени кым деп адаарыл?

– Артемьева Тууя мен...

– Каш класста өөренип турар сен?

– Ийи класста өөренип турар мен.

– Мени Анатолий Семенович дээр.

– Билир мен. «Толя кээр» деп, ачам чугаалады.

– А ачаң кымыл?

– Артемьев Михаил Прокопьевич...

– «Артемьев»..., «Артемьев»? Кым чоор ол? «Чычы аптарадан» Кырсалаахта, мында, турумчуп алган танырым Артемьевтерни дилээрин кызыткаш-даа, тыппадым.

Чүү-хөөмнү залче эрттире бердим. Ханада аныяк херээжен кижиниң чуруу. Өңүр платъелиг, холдарында сардаана чечек туткан, хадыңнар аразында турар кылдыр тырттырган. Таныырым-даа ышкаш, ынчалза-даа черле сактып чадап кагдым.

Тууя аяк-савазын чүп каапкаш, залда столга барып, онаалгаларын кыла берди. «Бо чурукта кымыл?» деп оон айтырдым. «Ол мээң авам-дыр – дээш, ол оожум немеп кагды, – ачам чуруп каан.

– А аваң кайдал?

– Авам чок...

– Кайнаар чоруй барганыл?

– Авам чок апарган...

Бичии уругга берге апарганын эскердим. Ону айтырыпканымдан човай бердим.

Эрги солуннар болгаш сеткүүлдер улуг каралап ора, удуй берген-дир мен. Бир-ле киж моюндуруумдан тыртып турарыңдан отту чаштап келдим. Бажыңны бичии ээзи меңээ сырткы эккеп берген болду.

– Толя акый, чыдып алгаш, дышта-ныңар!

Хөректи чылыг чалгыг шона каапты. Бажымы сырткы сал-ла, дораан удуп кагдым.

Отту чаштап келдим. Дээр караңгы-

лаан, бажың ишти айгадаң соок апарган. Чемненер өрээлде бир-ле кижиниң тым-тык³ кылып ораы дыңналы-дыр.

Шак ынаар көре кааптым – чемненер өрээлде стол кырында лаа имистелип хып тур, а суугу баарында шуут-ла шапты бижек-биле бичии Тууя от салыр ыяштар чээргеннеп олур. Тура халып барып, суугуга отту салыптым.

Бичии уруг мүн хайындыра берди.

– Электри силерде шуут чок бе?

– Кежээ чеди шактан он шакка чедир, эртен алды шактан тос шакка чедир электри бээр. «Кывар материалдар чок» деп, ачам чугаалаар чорду.

– Ынчаарга силер школада лаа чырыыңа өөренип турар ышкажыл силер?

– Школада база котельнаяда шим-чедикчини ачам септеп каан. Ынчангаш ында чырык бар...

Уругнуң чугаазында ачазыңа улуг чоргаарал дыңналып турду. Бодунуң улузунуң меңээ хамаарылгазын сактып кээримге, эпчок апарган. Эгезинде шын-мегези-биле «ачай» болуп турдум, ооң соонда школага англи дыл өөренип эгелээнинден бээр «фазера», оон «өгбе», кажан уйнуум төрүттүнүп кээрге, менден-даа айтырбайн, «кырган-ача» дижи бергенер, а ам шуут-ла «динозавр» деп аттыг апарган чоруп турар мен...

Хенертен бажың ишти чырып келди.

– Изхий! Ура-а! Чырып келди! – деп, бичии уруг адыштарын часкай каапты. Өөрүүрүңге кижиге хөй чүү херек деп! Чырып кээрге караңгыдан хосталы берген мээң сагыш-сеткилим безин чиигеш кылынды.

Телевизордан медээлер көрүп олурумда, бичии уруг өрээлче бакылап келгеш, чугаалай-дыр.

– Толя акый, кежээки чем белең апарды. Чемненер алыр бис бе?

– Ачаңның кээрин маназа кандыгыл?

– Орайтай бээр мен деп ачам чугаалады. Манавазын дээш...

Чаа-ла чемненер эгелээревис билек, бир-ле кижиниң аар базымнары даштын дыңналы берди.

– Ачаа-ам келди!.. – деп, бичии уруг өөрүшкүдөн чайынналы берди. Сеткилинден манап орган кижиниң өөрүшкүзү! Күштүг холдар тырткан болганыңдан эжик долузубиле ажыттыңан соонда, соок туман-бус-биле кады колдуунда бир-ле шарыг кызыдып алган узун чоон эр кирип келди.

– Менди-ле бе! – дээш, хүүрек дег улуг адыжын сунду.

Чаактары сооктан кыскайлап берген, сегел салы чаа чылдың шивижигежи ышкаш хензиг кылаң чинчилерлиг, а олар мөңгүн доштар апарган эрни топтап көргөш, танып кагдым – Чырып Миисэ! Манаваанымдан аңгадап калган мен.

– А-аа! Миисэ ышкажыл сен? Якутскага «Артемьев», «Артемьев» дижи турдулар. Бээр чедип келгенивисте «Сээң өңнүүң Артемьев» деп чугааладылар. Э-ээ, мээң бажым эдерең калган! Кажан-дан бээр Артемьев апарганың ол?

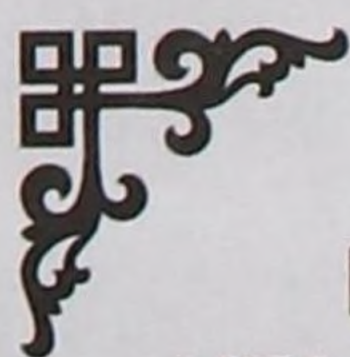
(Уланчылыг)

Василий ВАСИЛЬЕВ-ХАРЫСХАЛ.

Сайлыкмаа КОМБУ очулдурган.

² Кырсалаах (як.) – кара дилгилиг дээн уткалыг.

³ Тымтык (як.) – от салыр чээрген.

ШЫЯАН АМ

МЕРГЕН УГААННЫГ ҮГҮ

(Тыва улустуң тоолу)

Куш хаанының кадайы куш эди чиир чүвөң иргин. Ынчангаш дайында хөй-ле куш эди чиртип турган. Янзы-бүрү куш эдин чип-чип:

— Ам мен үгү эди чиведим — дээрге, куш хааны тургаш, үгүнү кыйгыртканы-биле хартыганы чоруткан чүвөң иргин.

Хартыга үгүге баргаш, чугаалаан:

— Хааны кыйгырткан, дүн-хүн чок эккел дээн чүвө, дүрген чоруулу! — дээн.

Үгү олургаш:

— Мээң чалгыным шөг — (шүүлөң шаараш), хүндүс ужуга албас, караам чылчырыктаар, чүгле дүне ужугар амытан болгай мен, силер-даа чана бериңер, мен, таваар, сооңардан чеде берейн — деп мынчанган.

Үш хонгаш үгү, куш хаанынга кээп бараалгаан.

Хаан олургаш:

— Хааның кыйгыртканы чүгө мынчап саадап чоруур, турган улуг чүвө сен? — деп айтырган.

Үгү олургаш:

— Мен улуг шуулган болган черге таварышкаш, орта бир хонгаш, озалдай бердим ийин — деп харыылаан.

Хаан олургаш:

— Чүнүң ужурунда улуг шуулган бооп турар чүвөл? — деп айтырган.

— Делегейде ушкан ыяш хөй бе, азы турар ыяш хөй бе? деп, ол дугайында улуг шуулган бооп турар чүвө-дир — деп харыылап-тыр эвеспе.

— Чогум кайызы хөй болур чүвө-дир. Ушкан ыяш хөй-дүр бе, турган ыяш хөй бе?

— Ушкан ыяш хөй боор чүвө-дир, хааным — деп харыылаан.

Хаан тургаш:

— Чүгө ындыг чүвөл, турган ыяш ушкан ыяштан хөй болбас чүвө бе? — дээн.

— Ушкан ыяштың хөй болур ужуру болза, хат-шуурган, өрт, үер үрегдээн ыргак, ээр ыяштарны база ушкан ыяштарга кады санаар, ынчангаш ушкан ыяштың саны көвей боор чүвө-дир. Шак ол шуулганга таварышкаш,

бир хондум — дээн.

— Аңаа бир хонган-дыр сен, оон ыңай каяа чордун? — деп, хаан айтырган.

— Оон ыңай база бир улуг шуулган болган черге таварыштым...

— Ол чүү шуулган чүвөл? — деп, хаан улам хорадап айтырган чүвөң иргин.

Үгү олургаш:

— Дүн хөй бе, хүн хөй бе? деп дыка магалыг солун шуулган бооп турар чүвө чорду — дээн.

Хаан:

— Чогум кайызы хөй болур чүвө-дир. Дүн хөй-дүр бе, хүн хөй-дүр бе? — деп айтырган.

— Дүн хөй боор чүвө-дир, хааным — деп харыылаан.

Хаан олургаш:

— Ол канчап ындыг боор чүвөл, дүн канчап хүнден көвей боор чүвөл, дүн биле хүн демей болбас чүвө бе? — дээн.

— Бүргөгү хүннү база дүнге кады санаар, ынчангаш дүн хүнден хөй боор чүвө-дир. Ол шуулганга таварышкаш

база бир хондум — деп харыылаан.

Хаан олургаш:

— Аңаа ийи хонган-дыр сен, оон ыңай каяа саадап чорааның ол? — дээн.

— Орук ара, маңаа ырак эвеске, база бир улуг, кайгамчык солун шуулган бооп турган черге таварышкаш, озалдай бердим хааным — деп-тир.

— Ол чүү ындыг улуг шуулган бооп турар чүвөл?

— Эр кижиге хөй бе, херээжен кижиге хөй бе деп, ол дугайында улуг шуулган бооп турар чүвө-дир — деп, үгү харыылаан.

— А кайызы хөй болур чүвө-дир: эр кижиге хөй-дүр бе, херээжен кижиге хөй-дүр бе? — деп айтырган.

Үгү олургаш:

— Херээжен кижиге эр кижиден хөй боор чүвө-дир — деп харыылаан.

— Ол канчап ындыг боор чүвөл, херээжен кижилер эр кижилерден канчап көвүдөй бергени ол чүвөл? — деп, хаан улам шугулдап айтырган.

— Херээжен кижилерниң хөй болур чылдагааны болза, чамдык эр кижилер кадыннарының аайынга дендии кирип чагыртыр боор чүвө-дир.

Шак ындыг хааннарны кадыннарга каттай санаар боор чүвө чорду, мынчап кээрде херээжен кижилерниң саны ырак-ла хөй болу бээр чүвө-дир, ынчангаш ол улуг шуулган силерге база удавас чедип кээр эвеспе! — деп, үгү чугаалаан.

Хаан боданып олургаш:

— Мен кадайымның аайынга дендии киргеш, хөй куштар кырдырып чидирттип турар хаан болгай мен, ынчангаш мени ол улуг шуулган херээжен кижиге кылдыр санаар апаар-дыр. Моон соңгаар соксатпас болзумза хоржок-тур эвеспе — деп, кадынның аайынга кирип, куштар кырып чидирттир чоруун соксаткан хаан чүвөң иргин. Делегейниң хамык кужу ону дыңнааш, үгүге байыр-йөрээл чедирип турган чүвөң иргин.

«ҮШ АЛЫШКЫ»

(Тыва улустуң тоолу)

Чаңгыс ой аъттыг, үш алышкы хем черге хонуп чыткан.

Хеймер дуңмазы эртен туруп келгеш:

— Чаңгыс ой аъдывысты оор апарган-дыр — деп мынча дээн.

Улуг акызы тургаш:

— Далашкаш канчаар, дуңмаларым, харын шайдан хайындырыңар, бодап, тып албас бис бе? — деп мынчанган.

Шыяан ам, алышкылар-даа чүзү боор, шайын ижип алгаш, үжелээ чергелештир олурупкаш, бодаар дижи берген. Эң улуг акызы бодааш:

— Аътты хемниң ол чартыында кижиге оорлай берген-дир — дээн.

Ортун дуңмазы олургаш:

— Аъдывысты хемниң ол чартыында ак өг иштинде кижиге оорлаан-дыр — дээн.

Эң биче дунмазы тургаш:

— Күжүр ойну Өөдежик деп кижиге оорлаан-дыр, акыларым — дээн. Оон чүзү боор, Өөдежик деп кижиге аъдывысты оорлап-тыр сен деп үш алышкы шамнап чеде берген.

Өөдежик тургаш:

— Мен аът оорлаваан мен. Мени аът оорлаан деп канчап билдиңер, херечилиг силер бе?

— Бодап билдирис!

— Ындыг-ла канчап чүвө бодап билдир болзуңарза, бир чүвө чажырып каайн, ону тывыңар — деп, Өөдежик мынча дээн, алышкыларны дашкаар үндүрүпкеш, эремчик туткаш, ширтек алдынга суга тыртып кааш:

— Чажырып кагдым, тывыңар че! — дээн. Оон алышкылар өггө кирип келген.

Улуг акызы тургаш:

— Ширтек алдында чүвө-дир!

Ортун олургаш:

— Агбагар-угбагар чүвө-дир.

Эң бичези:

— Эремчик-ле-дир! — деп тып каан.

— А, көрүп каан боор силер! Ындыг деп чүвө канчап бар боор, катап база чажыраар

кижиге мен! — дээн, алышкыларны база-ла үндүрүп чорудупкаш, аптара иштинче байбың суп каан.

— Чажырып кагдым, че, тывыңар! — дээн, алышкылар кирип келгеннер.

Улуг акызы:

— Аптара иштинде чүвө-дир — дээн.

Ортуну:

— Кат-чиммис чүвө-дир — дээн.

Эң бичези:

— Байбың-на-дыр! — деп тып каан.

Оон чүзү боор ийик, Өөдежик, ам бодаа канчап улус-тур, кижиге өржүп болбас

дээн, ак-ой аъдын чедип эккел берип-тир. Ак-ой аъдынга үш алышкы ушкажып-дир-гежиң алгаш, чоруп-ла кааннар.

Шыяан, ол чоруткаш, бир-ле хем черге чедип келгеш, хемни куду алзы бадып чыдарга, терге изи чыткан. Алышкылар ол исти көргөш:

— Тергезиниң буду сыйык, төвезиниң караа согур, чаңгыс уруглуг, аъдының кудуруу чолдак, кадайы сааттыг кижиге — дижиң бадып чытканнар. Ол-ла чоруткаш, демги көшкен улустуң хонган черинге барып, чеде берген.

Үш алышкы улусту көргөш, каттыржып олурган.

— Чүнү каттыржып ор силер? — деп бирээзи айтырган.

— Сээң тергеңниң буду сыйык, теңеңниң караа согур чүвө-дир аа? — дээн.

— Шынап-ла, ындыг чүвө ийин, билигжи улус-тур силер — дээн, алышкыларга шай хайындырып берип, ашкарып-чемгергеш, чорудуп каан.

Чер кезип чоруп-ла чорааннар. Ол чер кезип чорааш, хаан кижиниң аалынга ап четкеннер.

— Хаан кижээ барып бараалгап көрээлиңерем, чээ! — деп мындыг чугаалашкаш, хаанның өөңгө кирип келген. Хаанга бараалгааш, олуруп алганнар.

— Аалыңар кайда боор, кай бар чыдар улус силер, оолдар? — деп хаан айтырган.

— Бистиң аалывыс-даа чок, чер кезип чоруур, мындыг улус бис. Хаан силерниң аалыңарга чылыг хонуп аар дээн келдирис — деп мындыг чугаалаан.

Хаан олургаш:

— Даштын өглерге барып хонуп алыңар. Чер кезип чорааш, аштаан оолдар-дыр, аъш-чемден берип тодуруп хондурүңар! — деп, хаан улузунга ынча дээн.

Даштын өөңгө чеде бээрге, улус шай хайындырып берип, кежээ чүвө дегерип берген — эъдин-даа чип, арага-даа ижип мынчап хонганнар.

Эртенинде үш алышкы сугга чунуп олургаш:

— Хаан кижээ бараалгаан бис дээни-вис — карачал кижээ бараалгаан-дыр бис аа, оолдар? — деп, оолдарның улуг акызы мынчап чугаалап олурган.

— Аржаң-коржаң арага иштивис дээни-вис — буга думчуунуң суун ишкен улус-тур бис — деп ортуну чугаалаан.

— Богданың бора иртиниң эъдин чээп

бис деп бодаанывыс, — ыт эди чиген улус-тур бис — деп, эң бичези мындыг чугаалаан.

Ол чугааны хаанның шивишкенини дыңнай тыртып кааш, хаанынга барып чугаалаан:

— Аштаан, суксаан, чер кезип чоруур, өлүр четкен чүвөлөрнү чемгерип тоду-рарга, — тоткаш калчаарай бээр. Хаан кижини мени карачал кижиге диди — деп аай медээжок хорадап:

— Черлик чүвөлөрнүң бажын алып чүвө! — дээн, бажын алырының кырынга келген. Шак оон ам, канчап билдир ылап-таар дээн, иезинден барып айтырган:

— Хаан кижиге бараалгааш, карачал кижээ бараалгаан-дыр бис деп чүгө ынча дээр чүвөл, авай?

— Хаан кижиге айга-тайга чой барганда карачал кижиден сурастап төрөөн оол хаан болган дээр ол-дур. Чүвө билдир улус-тур ийин ол! — дээн.

— Богданың бора иртиниң эъдин чигеш, чүгө ыт эди чидивис дээр ол?

— Аш-чут шагда иези өлүп калган өскүс хураган, төрүпкөн ыт сүдү эеп турган, ону ынча дээр ол-дур!

— Аржаң-коржаң арага иштивис дээни-вис — буга думчуунуң суун ишкен улус-тур бис деп чүгө ынча дээр ол?

— Соок, кыш шагда паш тиккен улус-тар, тиккен паштың арагазы үнүп кээрге, бурундуктуң дожаңналган дожун чылапчаче салып турган чүвө болгай, ону ынча дижири ол-дур ийин, чүвө билдир улус-тур — деп мынча дээн.

Шак оон чүзү боор, ажынып-дарынган агбай хаан аштырып каан, актыг-шынны өттүр билдир алышкылар ак-ой аъдынга ушкажып-диргежиң алгаш, оран кезип, чурттап чоруй барды.

Чогаадып албадым

Чондан дыңнадым.

Кым-даа билдир — эдиң

Кыска тоол ийин.

Байыр-оол МОНГУШ.

Чарлал Реклама

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Эргим ынак ававыс, кырган-ававыс Алимаа Шагдыржаповна МОНГУШТУҢ январь 26-да мугур 50 харлаан юбилеи. Ол хөй чылдар дургузунда Каа-Хем кожууннуң бичии уруглар эмнелгезинде ажылдап чоруур. Ажы-төлү, уйнуктарының быжыг чөлөнгийжи, сүмелекчизи.

Алдын хүн дөг ававыс сөңзэ
Аас-кежик, кадыкшылды
Ам-даа хөй чыл чурттазын дээш
Ажы-төлү өөрзеп тур бис.
Авыралын адап четтес
Ававыска четтирдис.
Хүннүң чыраан хүлүмзүрү
Күзел-сорууус чүлөп чору.

Өөнүң ээзи, уруглары, күдээзи,
оглу, керни.

В ТЦ Виллада
Скидки до -30% до 30 января!

Спешите!

Наш адрес: ул. Каменистая д. 17
тел. 89232652255

ТАР-НЫҢ
100 ЧЫЛЫНГА

ЧИП ЧОРААН ЧИҢГЕ-ТАРААМ

(Амыдыралдан чугаа)

(Уланчызы. Эгези № 4 "Шында")

Оон хоорган изиг тараа деспиге чыда соой бээр, ачам соктаар дээш, согааш, баланы чанынга хостуг черге эккеп салгаш, өске деспиге соктаар тараазын үзе ургаш, чайып олургаш, база дажап каапты. Согаашын чыңге-тарааны өйлей уруп алгаш, чанынга дискке кырынга турупкаш, ол баланы көдүргөш, согаашче кири хап, соктап эгеледи. Ачам тарааны күштүг кагарга, чер сиртиңейнип, тараалар-даа согааштан төгүлбейн тур. Удаваанда ол баштайгы дүктээшкин хынап көргөш, деспиге ургаш, бир дугаар дүгүн чөлбип ора: «Авам бо тарааны эки хоорган-дыр» — деп, ачам меңээ чугаалап ор.

Улаштыр ол тараазын согаашче ургаш, база соктай берди. Ийги дүктээшкин сөөлүндө тарааны каразы эвээжээн, агарып көстүр болур. Үш дугаарын дүктөп кирипкеш, элээн үр соктап ора, ачам согаашта тарааларның караларын хынап көргөш: «Ам каразы чок-тур» — дээш, тараазын согааштан деспиге уруптарга, ооң чыды дүмчүмгө кээп хакты, мен деспиде тараа-же чоокшалай берген мен. Ачам деспиде эгелеп орган тараазының арыг черинден меңээ: «Чип көрөм» — деп кааш, адыжымга уруп берди. Мен дылым-биле аксымче тарааларны кирип алгаш, диштеримге кыйырадыр дайнап, амданнап чип ор мен. Эки-ле чөм. Ол соктаан тараазын тавакка арыглап эгелеп олур. Эң сөөлүндө деспиге чуурук азы хевек дээр кезээ арты. Ооң дүгүн улам арыдыр чөлбип каапкаш, база чип дээш, аңгы тавакка уруп кагды. Ачам менче көргөш:

«Тараам барда, тодуг-ла мен,

Тандым турда, таңдаш-ла мен!» — деп ырлай аарак чугаалап олур.

Авам ачамның чаа соктаан чыңге-тараазын меңээ сонургадыр дээни ол боор, ону аякка ургаш, өрөмөни былгааш, холумга эккеп тудусту эвесле. Чип ор мен, амданнап кижини дылым ызырыпкы дег. Өрөмөлөп каан тарааны дайнаарымга, даажы шоолуг эвес болду. Оон авам менче көрүп оргаш: «Сен бичи, кавайлыг турунда, мен соктаан чыңге-тарааны изиг сүтке чымчадыр тургузуп кааш, омааштап аксымче чылыг сүдүн бичиилеп амзадып, тараазын база эвээшти бээримге, өскөлевейн амырап чип алгаш, удуй бээр турдун» — деп сактып чугаалап олур.

Ындыг бичиимден бо хүнге чедир чеже тарааны сүтке хөөдүп, быдаалап, чөкпөктөп, ааржылап, чочактап база өрөмөлөп чивээн дээр! Чип өскөн чыңге-тараам меңээ уттундурбас. Ам-даа бо узун назынымда чип келдим. Ол болза тываларның чип чораан бир хүндүктелдиг чеми деп билер мен.

Ол үеде көдээ черлерге чурттап чораан арааттар хлебти быжырып чивейн турган. А хөй чурттакчыларлыг суурларга, ону кылып чип турган боор. Ынчан тараа тарыыр дээш, чер суггарар бугаларны (арыктарны) Хемчиктен Улаан-Бырааның Көк-Терек ховуунче чон 3 метр ханы кылдыр казып тургаш, үндүрүп алган. Ындыг бугалар Хемчикке ховар турган.

Бир катап ачам меңээ: «Тараа тарыыр бис» — деп чугаалааш, адынга ушкарып алгаш, ол ховуга чедир берген. Ында бичи даштар-даа, хараганнар-даа чок, суггарып каан, кара хөзүннүг шөлдү ол аъттарынга демир андазыннарны сөөртүп тургаш, тарып алды. Оон таалыңдан халка чыңге-тараазын уруп ап, тарып каан черни кезий, чергелештир кылаштап, хол-биле төндүр чажыпты. Бир чааш адынга илиирин сөөрткөш, ол чажыпкан тараазын хөзүнчө кирип каапты. Ол өөрүшкүлүг мээң чанымга келгеш: «Бо тараа ийи ай үнгөш быжа бээр, чуларынга болгаш бастырада база маңаа келир бис. Тарылга доозулган. «Чер илииртенгир болзун, чер чөлээштелип-ле турзун» — деп тур. Ооң ол чугаазын чайын утпайн, ойнап, сугга эштип чайлаан мен.

Ачам мени ажылга өөрөнип алзын дээш, ыңай-бээр баарда, ушкарып алгаш ажылдаар турган. Ол «Сес харлыг оол, чылгы-чылап болур» — дээр.

Сес айның ортан үезинде, бир хүн тарып каан тараазының үнүжүн, бышканын көөр бодааш, Көк-Терек ховуунче ачам чорупкан. Оон келзе-ле, таалыңын иштеп алган, өггө көдүрүп кирип эккелди. Ол таалыңының аксын чешкеш: «Ам бистиң көк-хевек тараавыс бо-ла-дыр, теп эккелдим» — деп чугаалааш, деспиге таалыңындан уруп тур. Мен көөрүмгө, шокар тараа, хоор болгаш кара тарааларның холушканындан ыңдыг болду. Оларның өңү шил дег кылаңайнып чыдыр. Ачамдан мен: «Тарааны теп алдым дээниңни канчаар билирил?» — дидим. Ол тургаш: «Элээн хөй баштыг тарааларны чулуп алгаш, шоодайны калбартыр чаткаш, калбак дашты тыпкаш, шоодай ортузунга салгаш, тарааның баштарын даш кырынга бөле туткаш, сапыктыг бут-биле дыңзыды, чыпшыр тепкилентерге, тараалар адырлып, аңгыланы бээр болгай» — деп тайылбырлады. Ынчан бис өөвүске көк-хевек тарааны шуптувус сонургай берген бис. Авам, ачам суглар хооргаш, соктап эккелди. Ону мен өрөмөлөп чип олургаш, көк-хевек чыңге-тарааның амданы, чыды дендии сүтсүг чүве-дир деп эскерген мен.

Каш хонганда ачам: «Ам чыңге-тараавыс бышкан, ону ажаап алыр херек» — деп чугаалаан. Оон бис чазын тарып каан шөлүвүске чеде берген бис. Ында тараа дескизи-биле шөлдү долдур, курлак хире узап үнгөн, сып бүрүзүнүн бажында, эглип бады келген, чочак-чочак апарган тур. Ооң сыптарындан эгелээш, баштарынга чедир бир аай хүнге куураып, бышкан болду. А ында бора-хирилээлер бистен ырап, бир борбак кызыл-харагандан, өске хараганче хирилээн даажын үндүрүп ужул тур. Мен ачамдан: «Бо кушкаштар мында чүге ужул турары ол?» — дидим. Ол: «Олар база чыңге-тараа быжа бээр, сып бажынга хонупкаш, амырап чип, бистиң бо тараавысты эвээжедип турар болбас ийикпе. Канчаар боор, тарааны кушкаштар-даа, бис-даа чип ажырбас чоор, оглум. Бис бойдустун төлдери-дир бис, ынчангаш олар база бистиң чыңге-тараавысты хунаап чий бээр болдур ийин. Ам тараавысты дүргөн ажаап албас болзувусса, бисти мурнай кушкаштар

дооза чиптер болгай, ужул турда, хөйүн көр даан» — деп тур.

Оон ачам, акыларым тарааны чулуп кириптилер. Мен база тараа чулар кадыр-ны тудуп алгаш, ачамдан айтырып алгаш, акыларымның чуларын көрүп тургаш, чулуп кирипкен мен. Кижини бодунуң холун кадыр-биле кеспезин бодап чуларга, ажырбас чораан.

Мурнумда тарааларны чулуп чоруур-мга, өрге үнүрлерин бо-ла таваржыр болган. Мен: «Өргөлөр чүге тараа шөлүңгө турарыл?» — деп ниити айтырдым. Ачам дыңнап кааш: «Өргөлөр база чыңге-тарааны чип, ам бо үнүрлерде кыштап чип тараазын белеткеп алган болгай аан» — деп кагды. Көөрүмгө, кижини бүрүзү адыш долдур чулуп алган тараазын чаңгыс черге көвүдөдир бөле салып, тавычалап чору.

Тарааны чулуп дооскаш, кижини бүрүзү тавычаларын чаңгыс черге, машина дугуянуң резиназы ышкаш кылдыр тарааның шупту баштарын төгерикиң иштинде чыдарын бодап, бедиди чыып хөпээңнеп каан бис. Тараа чип куштар төгерикиң киреринден коргар болур, тараа кургап чыдар.

Бис тараавыстың чуларын доозупкаш, элээн каш төгерикиң хөпээңнерини тургузуп кааш, чана берген бис.

Удаваанда ачам ол чулуп каан чыңге-тараавыстың чоогунга төгерикиң чер эже берген. Ол өг орну ышкаш кылдыр шөлдү улгаттыр хүүрек-биле дой довураанга чедир сүвүре эжи алган. Оон ол мени: «Бо төгерикиң эжи каан черни, хола харагандан ширбиш кылгаш, арыглай аштап көрөм» — деп тур. Мен чанымда хараганнардан ширбишти кылгаш, ону кылайтыр аштап каан мен. Ачам төгерикиң дал ортузунга ханы оңгар каскаш, беш метр хире чоон кажая ыяжын арыглап, хонупкаш, узун дургаар чонгаш, бажын шиш кылдыр сүүрертир чазааш, мугур бажын оңгарже кирип салып тургускаш, довураа-биле быжыглай хөөп кагды. Тургузуп каан ыяжының бажынче көрүп, тудуп алган тура: «Бо ыяшты ам киизин деп адаар. Ам чүү боор, тарааны маңаа бастырып болур, шаң болган-дыр» — деп тур.

Эртенинде ачам тергелиг ады-биле мындагы төгерикиң чыып каан тараавысты тергеге чүдүрүп алгаш, шаңга сөөртүп эккелгеш, киизинни долгандыр чыып кагды. Тараа ажаап алырда, теп тургаш, ажаап алыры хөй тараага берге болур. Улус ону чийгедип, дүргени-биле ажаап алыр дээш, аъттарының азы шарыларның черже күштүг базарын ажыглаар бодааш, шаң кылып ап турган.

Бир хүн ачам алды хире аъттарын тараа бастырынга ажыглап, тудуп алгаш чоруй барды. Мен ооң соонда үр болбаанда, шаңга чеде бээримге, аъттарын чүген суглуктарындан дараалаштыр кошкаш, төпте бажындазының суглукта баан киизинде, долганып турар кылдыр быжыглай баглап алган, долгандыр сывыртап, тарааны бастырган туру.

(Уланчылыг)

Алдын-оол ОНДАР,
башкы, чогаалчы.
Кызыл хоорай.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
В.А. ПЕТРОВ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-01
Менеджер — И.А. Ондар, каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
ккэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
480 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4985 кезек